

ORD & SAG 35

ISSN 0108-8025

Udgivet december 2015 af
Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning
Aarhus Universitet

Redaktion: Viggo Sørensen
Layout: Kirsten Lyshøj
Omslag: Parken. Foto af Maria Randima, Aarhus Universitet
Trykt i 800 eksemplarer af Sun-Tryk, Aarhus Universitet

ORD & SAG tjener et dobbelt formål:

- 1) Publicering af videnskabelige artikler med emner inden for fagområderne dialektologi, ældre landbokultur, filologi og sociolingvistik – alt sammen fortrinsvis baseret på et jysk materiale. Sådanne artikler er alle fagfællebedømte forud for publiceringen. I dette nummer optages siderne 4-20, 28-44 og 50-63 af videnskabelige artikler.
- 2) Orientering til en bred offentlighed om centrets virke, Jysk Ordbogs redaktion samt om, hvad der i øvrigt publiceres på og om jysk dialekt. I dette nummer optager sådant stof siderne 2-3, 21-27, 45-49 samt 64.

INDHOLD:

Beretning fra center og ordbog	2
Aage Jørgensen: Skalmøje, hyrde drengens trøst	4
Torben Arboe: Skalmøje – i Jysk Ordbogs kilder	10
Kristen Højgaard: Marked i trediverne	21
Kathrine Thisted Petersen: Århusiansk sprogbrug anskuet i lyset af den igangværende standardiseringsproces	28
Fra arkiverne	45
Viggo Sørensen: En mand er en mand, og et ord er et ord!	50
Afprøv dit jysk!	64

Året, der gik

– beretning fra center og ordbog

Årgang 35. Utroligt at tænke tilbage til den tid først i firserne, hvor vi i redaktionen indså, at vi måtte forkorte og forenkle den påbegyndte Jysk Ordbog – i forhold til forbilledet Ordbog over det Danske Sprog – hvis vi overhovedet skulle få “almindelige” danskere (uden for fagfilologernes kreds) som læsere. I en vanskelig proces (for det ér svært at gå på kompromis med de faglige traditioner) forenkledede vi redaktionsproceduren, renoncerede på trykning af ordbogen og søsatte Ord & Sag dels som et populærvidenskabeligt talerør til offentligheden (som gerne engang skulle blive ordbogens brugere), dels som en beretning om ordbogsarbejdet til vore foresatte på universitetet.

Meget er sket siden, med op- og nedture for ordbogen, men trods alt ligger vi på en acceptabel kurs. I år 2000 kom vi på nettet, og ordbogen fik dermed brugere! Selv om holdbarheden af denne web-løsning begyndte at vakle allerede omkring 2007, er det lykkedes os så nogenlunde at holde netudgaven kørende (nu omfattende A-J) – frem til dette efterår, hvor institut og fakultet som en virkelig håndsækning har bevilget os et nyt fremtidssikret redaktions- og publiceringsprogram. Det satte godt nok humøret nogle grader i vejret! Vi håber på et tæt parløb med Ømålsordbogen, som også arbejder på en web-udgave.

Så må vi affinde os med, at udviklingen af det ny web-program (i samarbejde med it-virksomheden iLEX Digital Publishing ApS og med universitetets it-afdeling) vil stjæle ret så megen tid fra en ellers glat kørende redaktionsproces. Vi har netop færdigredigeret ca. 43 % af ordbogen, og med de seneste års tempo skulle vi nok kunne lægge 1-2 % oveni om året – på trods af at vi kun er 2 1/2 redaktør om det. Nu vil der nødvendigvis gå et halvt års tid med udvikling, afprøvning og beherskelse af det ny web-program, mens redaktionstempoet går drastisk ned imens. Og ældre bliver redaktørerne jo hele tiden!

Derfor bliver den næste udfordring at få uddannet egne efterfølgere for de nuværende redaktører – formentlig ad den indarbejdede universitetsvej: som ph.d.-overbygning på en kandidatuddannelse. Selv i bedste fald tager det en rum tid; og de filologiske discipliner, som er nødvendige for vort ordbogsarbejde (dialektologi, sproghistorie, fonetik), indtager ikke just nogen fremtrædende plads, hverken i studiestrukturen eller de studerendes bevidsthed. Så vi må håbe på bevågenhed fra de få filologi-interesserede – og på, at de nuværende redaktører kan holde sig produktive en rum tid endnu.

Det var vejrudsigten. Tilbage til dagens nyheder: om det foreliggende nummer af Ord & Sag. Som vanligt har vi tilstræbt et alsidigt indhold (udover ovennævnte korte beretning): for det første artikler af populærvidenskabelig karakter om jysk sprog i dets mange aspekter – denne gang om bevarede dialekttræk i moderne århusiansk, om et folkeligt musikinstrument kendt fra Aakjær, og om de personbetegnelser for køn, alder og civilstand, man brugte om folk i det gamle landbosamfund. Men ordbogens kilder kommer også selv til orde i form af et par mundrette fortællinger på jysk, den ene om ældre tiders markeder, den anden om indkvartering af østrigske besættelsestropper i 1864.

Vi håber med årets Ord & Sag at servere noget for enhver smag – for vore fagfæller, for ordbogens brugere og for det universitetsmiljø, som huser og bekoster os. Med disse ord vil vi medarbejdere på Peter Skautrup Centret, ansatte såvel som frivillige, takke alle jer derude for interesse og støtte i året, der gik. Vi vil ønske jer en glædelig jul og et godt nytår.

Viggo Sørensen
december 2015

Forfatteren (f. 1938) er cand.art. i dansk og litteraturhistorie, lektor emer., Nordisk Institut, Aarhus Universitet, og Langkær Gymnasium, Tilst. Han har udgivet flere bind tekster af Johannes V. Jensen, redigeret og bidraget til adskillige bøger om forfatter-skabet, samt skrevet bogen Tilblivelsens digter. Nedslag i Johannes V. Jensens forfatter-skab, 2013.

Aage Jørgensen:

Skalmejen, hyrdedrengens trøst

I 1955 fik digteren Sigfred Pedersen et gennembrud med ”Den gamle skærslippers forårssang”, hvis melodi og lancering Kai Normann Andersen og Johannes Meyer kan takkes for.

Som bekendt begynder sangen i al sin rørende enkelhed således: ”Nu lokker atter de lange veje, / og jeg har flikket de gamle sko. / Og jeg har skåret en grøn skalmeje / bag piledammen ved Holstebro.”

Her skal det dreje sig om skalmejen, som ifølge *Den Danske Ordbog* er et folkeligt træblæseinstrument ”med et mundstykke der minder om oboens”. Vores skærslipper skærer sit instrument ved en piledam, og da formentlig af en grøn pilekvist. At det sker netop ved Holstebro, passer fint med, at stednavnet gerne skal rime på ”sko”. Men er instrumentet så også valgt, fordi dets navn skal rime på ”veje”?

Næppe ret mange ved, hvad en skalmeje egentlig er. *Wikipedia* oplyser, at instrumentet, der stammer fra Bretagne, fandt anvendelse inden for den traditionelle folkemusik, og at tonen er ”meget klar og kraftfuld”, så der skal godt med luft til for at holde den. Ordet stammer fra middelnedertysk ”schalmei”, med græsk rod (”kálamós” = rør). Hvad angår det tekniske, så består mundstykket af ”et dobbelt rørblad” (hvilket peger mod oboen) eller et enkelt (hvilket peger mod klarinetten).

Men mindre må kunne gøre det, hvis skærslipperens instrument skal bestemmes som en skalmeje. *Ordbog over det danske Sprog* anfører da også en *dialektal* betydning: ”fløjte, fremstillet (af børn paa landet) paa forskellig maade af en pile- eller hyldegren”, en forklaring, der understøttes af en lille håndfuld litterære citater, som dog alligevel antyder uenighed om, hvordan instrumentet lyder.

Det kendteste citat er fra Jeppe Aakjærs *Rugens Sange* (1906): ”Jeg slænger Skalmеjen for Munden, / jeg trækker saa lang dens Lyd, / at Kilderne klukker i Lunden, / og Bukkene bræger af Fryd.” Det er hyrdedrengen, der bærer sin byrde – dog jo altså med et smil, skønt Aakjær meget vel vidste, at han idylliserede og romantiserede.

En ældre kollega, selveste Adam Oehlenschläger, taler om ”den ynkeligt skrattende Skalmеie”, mens en yngre, Hans Hartvig Seedorff, skriver: ”Sødt toner min Skalmеjes brudte Rør / og blander Glæde og livsalig Sang / med Blomsterduft og Fuglestemmers Klang.”

Det brudte rør antyder, at Seedorff har tænkt på en ædlere udformning af skalmеjen end den, som f.eks. skærslipperen præsterede. Et citat fra Thomas Clitаus *Poetisk Tiids-Fordriv* (1738), ”Hyrden spiller smukt paa Fløyte og Skalmеye”, peger også på, at skalmеjen ikke uden videre var en fløjte, at i hvert fald denne hyrde har haft to beslægtede instrumenter til rådighed.

På dette felt som på så mange andre er Johannes V. Jensen god at konsultere. Allerede i Amerika-romanen *Hjulet* (1904) figurerer en skalmеje, dog i en temmelig speciel sammenhæng (der i øvrigt også peger i retning af, at fløjte og skalmеje er forskellige ting). Det er Evanston, der griber violoncellen og stryger liv i den: ”Han fik den til at tone og raabe, næsten til at tale; man maatte tænke paa et af Breughels Dyr, hvis Tryne er en Skalmеje, hvis Vom er en Tromme i Bas, og hvis Stjært er en smeltende Fløjte.” Jensen må virkelig have studeret den nederlandske maler!

Adskillige gange figurerer skalmеjen hos Jensen i skildringer af kinesiske bryllupsoptog. Eventyrkomedien *Darduse* fra 1937 har undertitlen ”Bryllupet i Peking”. Ved forårstid er der godt gang i ægteskabsindgåelserne i henhold til, hvad der er blevet aftalt, da børnene var små eller rentaf spæde. ”Bryllupsskalmеjen” høres derfor uafledeligt – ”en fjern brægende Lyd og en taktfast Dunken (...), det er et Bryllupstog med Skalmеje og Tromme der passerer borte i Gaderne”.

Senere i stykket arrangerer kobleren Darduse, en Buddha-agtig mandlig Kirsten Giftekniv, et bryllup. Musikken er i anmarch: ”Hører I Skalmеjen? Den lyder som en vildfaren, brægende Ged.

Det er Bruden der græder! Og hører I Trommen? (...) Det er Brudgommen der øver sin Arm, Tampen der venter!" Hustruvold var i de førrevolutionære kinesiske ægteskaber en af mændenes få fornøjelser. Hustruerne sendte smerten videre til døtrene ved at lemlæste deres fødder.

Jensen var under sit Kina-besøg i 1913 stødt på sådanne bryllupstog og nævner da også ét i *Introduktion til vor Tidsalder* (1915). Det bevæger sig gennem gaden "med Musik, Skalmeje og Gonggong", og med bruden i et bur båret af kulier. Også i en tekst fra 1924, "Darduses Myndlinge", der foregriber komedien, dukker et bryllupstog op, vel i realiteten det samme – men denne gang karakteriseres musikken således: "Man synes næsten man hører nogen græde, i Skalmejens Toner, som en vildfaren, jamrende Ged, men Trommen slaar, saa det dunker, overdøver Skalmejen med sin grove, brovtende og tærskende Takt." Igen: trommen slår, skalmejen græder.

Ved bryllupper i Himmerland blev der i de gamle dage spillet på klarinet. Herom står der i *Jørgine* fra 1926: "Klarinetten er gammel som Livet paa Landet, den gaar tilbage til den urgamle Skalmeje, Hyrdens Instrument; og den klædte Spillemanden anderledes godt, naar han gabede vidt og bredt over Mundstykket som en Pan, end Hornet, der gav udblæste Kinder og en presset anstrengt Stilling." Klarinetten var et fint instrument, gerne lavet af gult buksbomtræ; det senere tilkomne horn var "det bare Isenkram, en Tyndtarm af Messing", et kulturelt forfaldstegn altså.

Andetsteds, i et lille essay om Grimms eventyr (1941), omtales et par indslag i nytårsaftensunderholdningen, rumlepotten og "et Instrument Bondeungdommen lavede sig af en Pennepose med en Split i som Tungen paa en Skalmeje". Et sådant instrument, lavet af en gåsefjer, kan næppe larme ret meget, men dets "pludselige Gal" kaldes ikke desto mindre "forfærdeligt, som af en rød Hane fra Helvede, til at faa Is i Haarrødderne af". Referencen til skalmejen indebærer næppe, at også den galede infamt som en helvedeshane, den går snarere på det tekniske.

I det hele taget kredser Johannes V. Jensen gerne om skalmejens lyd. En forårsartikel i *Sælernes Ø* (1934) skildrer, hvordan han på den såkaldte Paradisslette i Zoologisk Have hører "det spæde Bræg

af et nyfødt Lam” – ”en Skalmeketone som bringer Foraaret, og alle svundne Foraar, det første Foraar, i Erindring”. Hvilket kan minde om, at det genfødte liv i Jensens ateistiske religion var selve den afgørende åbenbaring.

Også spæde menneskebørn kan lyde skalmejeagtige, som i ”Vort Haab” (1943), hvor scenen er en klinik, der genlyder af ”gennemtrængende, forfærdende Skrig fra Fødestuerne”. Men i vepauserne ”høres Skalmеjen, den første spæde Note fra de Nyfødte, efter at Luften er traadt ind i Lungerne paa dem”.

En særlig skalmeje dukker op i ”Potowatomis Datter” (1907). Jeget, på andejagt i Arkansas, har udstyret sig med ”en lille særlig afstemt Skalmеje, en *duckcall*”. Og bedraget virker faktisk: ”Jeg kunde flere Toner paa Skalmеjen, vidste altid at træffe den rette Morgenstemning. Jeg rappede op til dem i lys Glæde, som var Al-verden fuld af Mad herneden, jeg rallede sørgeligt, indstændigt, for at faa dem med i Medynk, jeg anklagede, græd paa Skalmеjen, jeg rev fyrige Skrig op under Himlen og kælne Vak som fra en ung yndig And, jeg spillede saa saare.” Den indfødte, anderledes erfarne jagtkammerat Low derimod behøvede intet instrument, ”han kunde Andemælet udenad”.

Den berømteste skalmejeforekomst hos Jensen er i ”Ved Frokosten” (*Digte*, 1906). Bænkevarmer-jeget er ikke til harmfulde protester over verdens skæve gang; ”hellere lyser jeg Lykken høfligt ud af mit Hjærte / med samt alle Glædespiger og Skalmеjer”, erklærer han. Fornemmer man, at der hér knyttes en forbindelse mellem de lette damer og de primitive blæseinstrumenter?

Fælles for de fremdragne citater er, at de ganske vist bidrager til indkredsning af instrumentet og dets anvendelse og lyd, men knap nok til konkret viden om, hvordan det så ud og blev fremstillet. Herom gives en antydning i artiklen ”Bønderbørns Lege” (*Møllen*, 1944), en art systematisering af, hvad Johannes V. Jensen erindrede om den sag. Et vigtigt punkt er, at alt dengang (før det modernes indbrud) blev selvproduceret, fra dragesnore til musikinstrumenter, af hvilke først nævnes græsbladet mellem fingrene og pilefløjten, der jo tørrede ud, hvorefter det hedder: ”Varigere var Skalmеjen, som vi lavede ved at flække et Stykke magert Træ paa langs og hule Halvdelen ud, med en

Lamel til at gabe over som paa en Klarinet, i Virkeligheden Klarinet-tens Urtype, hvorpaa Delene blev bundet sammen og forsynet med Huller. Instrumentet gav en Lyd som af en brægende Ged, man blev jaget ud af Huset, naar man vilde give et Nummer paa det (...). Fjernt i Kærene gik det an at bruge Skalmejen. Her var den Hyrdedrengens Trøst.”

I øvrigt var det selvfølgelig ”Spilmanden”, der tog sig af den lokale musikforsyning, mens tatere lejlighedsvis lagde vejen forbi – som det fremgår bl.a. af dette citat fra *Dansk Folkeblad* (1841-42): fra heden ”lyde hine dybe forunderlige Toner af deres Sange og Skalmeier” (hvortil er føjet noten: ”Dette Slags ’Skalmeie’ er et dem eget Instrument, i Toner og Dannelse liig en Klarinet”).

I den fysiske verden er der ikke ret mange skalmejer tilbage, et dusin eller deromkring på danske museer, bl.a. fem på Skive Museum. De er fra 13 til 37 cm lange. Jeppe Aakjær havde én, som nu findes på Musikhistorisk Museum i København.

Fem klarinet-skalmejer, ca. 1925. Skive Museum.

Encyklopædien har den tilføjelse, at man i tyvernes Tyskland udviklede "et messingblæseinstrument med 3-16 skalmejelignende tonerør og en gennemtrængende klang", som blev kaldt en skalmeje eller en Martinstrumpet, og som man i DDR-tiden hægede om som "en del af en proletariske kulturarv".

For god ordens skyld må endnu tilføjes, at ordet "skalmeje" også anvendes, vel spøgefuldt, om hovedet ("skallen"). Man kan blive gal i skalmejen, og i slagsmål kan man få en ordentlig én på skalmejen, og en drukkenbolt kan få for meget på skalmejen.

Noter:

1. Opmærksomheden henledes på Mogens Friis, "Skalmejen – et folkeinstrument", *CUSTOS. Tidsskrift for tidlig musik*, 3. årgang, nr. 8, 2006, s. 12-17.
2. Musikinstrumentmuseet i Bruxelles modtog i 1912 fra den danske musikhistoriker Hortense Panum to Salling-skalmejer, jf. herom: http://www.mim.be/skalmeje?from_i_m=1.

Referencer:

- Madame D'Ora / Hjulet* [1904-05], ved Sven Hakon Rossel, 1997; citat fra s. 288 (Breughel-billedet er ikke identificeret).
- Darduse. Bryllupet i Peking*, 1937; citater fra s. 37 og 66f.
- Introduktion til vor Tidsalder*, 1915; citat fra s. 313.
- "Darduses Myndlinge" [1924], *Ved Livets Bred*, 1928, s. 52-72, citat fra s. 60.
- Jørgine*, 1926; citat fra s. 10.
- "Indledning til Anton Hansen: 62 Tegninger til Grimms Eventyr" [1941], *Ord og virkelighed*, 2014, bind 4, s. 349-52; citat fra s. 350.
- "De maar saa vel i Danmark" [1934], *Sælernes Ø*, 1934, s. 62-69; citat fra s. 62.
- "Vort Haab" [1943], *Møllen*, 1944, s. 143-52; citat fra s. 144.
- "Potowatomis Datter" [1905], *Myter og Jagter*, 1907, s. 147-66; citater fra s. 151f.
- "Ved Frokosten", *Samlede digte*, 2006, bind 1, s. 45-48; citat fra s. 46.
- "Bønderbørns Lege" [1941], *Møllen*, 1944, s. 63-73; citat fra s. 69.

Denne artikel er skrevet til Ord & Sag, men i mellemtiden trykt i Politiken tidligere på året.

Forfatteren er redaktør ved Jysk Ordbog

Torben Arboe:

Skalmeje – i Jysk Ordbogs kilder

Med Aage Jørgsensens artikel er der givet eksempler på, hvad instrumentet en skalmeje kan være, og hvordan skalmejer har været omtalt i litteraturen, især hos Johs. V. Jensen vedr. instrumentet i Himmerland / Danmark og lignende instrumenter i udlandet (Kina, USA). Johs. V. Jensen betegner den skalmeje, som børn i Himmerland fremstillede ved at ”flække et Stykke magert Træ”, som ”i Virkeligheden Klarinettens Urtype” (s. 7f.); leksikonopslag forbinder den også med oboen (s. 4). I Jysk Ordbogs kartotek har vi mange optegnelser, som nævner fællestræk mellem skalmeje og klarinet, desuden med horn og fløjte, mens obo ikke nævnes; nærmere herom i afsnit 1. Først skal præsenteres en anden type skalmeje, som beskrives i adskillige af kilderne, nemlig et instrument dannet af en *spiral af afskrællet bark* fra en gren af især pil, sjældnere også røn.

1. Skalmeje af bark

Denne type er beskrevet udførligt i optegnelser omkring år 1900, for Jyllands vedkommende hos Feilberg bd. 3 (1904-11) s. 227, for Fyn hos Tang Kristensen (1896) s. 676ff. If. Jysk Ordbogs materiale så vel som Feilberg er typen især kendt i Midtøstjylland; den beskrives fx fra Skanderborg-egnen, tilsyneladende under et lidt andet navn.

Saa kunde vi lave Skalmejer som vi kaldte *Skremej*. Denne lavedes bedst af Rønnébark, som var sejgt og kunde taale at haandteres, men Pilebark kunde ogsaa bruges, hvis man kunde finde en Gren, der var stor og lang nok. Først skar vi Barken i Spiralform, bredere og bredere efterhaanden som man kom frem paa Grenen, thi den skulde nemlig tages af i et helt Stykke. Saa bankede vi med Knivskæftet for at faa den (dvs. barkspiralen) løs fra Grenen og rullede den sammen i Tragtform ud ad. Der sattes et Mundstykke i, og den yderste Ende fæstnedes.

Adslev sogn, HjelmlevH (Sørensen 1949:68).

Mundstykket sættes i den spidse ende af den dannede ”tragt”; den yderste ende blev fæstnet med en torn, fremgår det af de følgende beskrivelser. Disse giver dels forskellige udtaleformer af ordet, dels varierede beskrivelser af fremstillingen af genstanden, der generelt kan kaldes *barkskalmeje*. I en anden optegnelse fra det midtøstjyske oplyses således: ”I min hjemegn, Søndrup ved Malling ... lavede man skalmejer af oprullet pilebark”; dette vises på en tegning, se fig. 1.

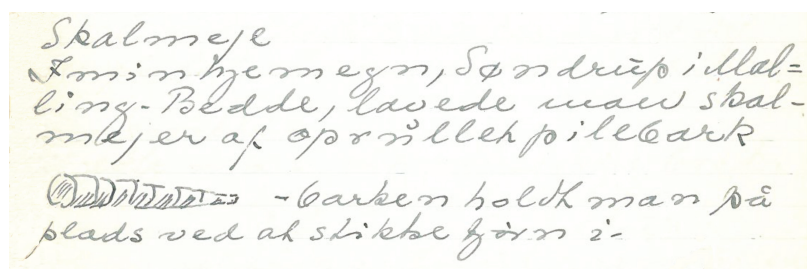

Fig. 1: Skalmeje fra Synnedrup, Malling sogn, NingH. (H.P.Hansen: Optegnelser 1946-58, PSkC ms. 210.0). Den geografiske placering ses på kort 4 (s. 15): nr. 1 (i området med skrå skravering).

Det tilføjes, at man holdt ”barken på plads ved at stikke tjørn i” (se nærmere på fig. 2). – Lidt sydligere, i Randlev sogn ved Odder i HadsH, bruges samme fremgangsmåde: ”en *skjær'mej* er et blæseinstrument, som Drengene lavede af afskallet Bark, mest af Piletræ, rullet sammen til et langt Rør”. Tilsvarende i nabosognet °Gosmer: ”*en skre'møj*, Skalmeje, lavedes af et stykke bark, ca. 5 cm bred, skåret af i skruegang og sat sammen med en torn, og så en lille ring (ca. 3-4 cm lang) af bark af en tynd pilekvist som mundbid”; her nævnes altså et mundstykke ligesom i Adslev-optegnelsen. Fra Skanderborg-egnen lyder en anden beskrivelse:

en *Skamej' el. Skramej'* er en Slags Fløjte el. Skræve, der dannes af Pilebark, der skrælles af i Strimler og snoes sammen som et Kræmmerhus. I den spidse Ende sættes så en lille Skræve, der frembringer Lyden, medens den trompetagtige Skalmeje forstærker den .
Tåning sogn, VoerH (R.P. Randløv).

Det nævnte subst. ”skræve” (udtales *skræ·v* med langt æ) er egentlig samme ord som verbet *skræbe* = græde, pibe el.lign.; det betegner her dels hele instrumentet, dels mundstykket alene. Mundstykket beskrives efterfølgende som et lille blæseinstrument, som børn laver af forskellige plantedele, fx hule stængler af løvetand (mælkebøtte).¹ Resten af instrumentet, den spiralsnoede barkstrimmel, virker som resonansrør og forstærker lyden fra dette mundstykke; barken og røret skal være helt frisk, for at man kan ”få det til at sige noget” (Friis 2006:2). De citerede optegnelser giver et godt indtryk af fremstillingen og udseendet af denne skalmejetype, barkskalmejen: den brede barkstrimmel skæres af ”i skruegang” og snoes sammen ”som et kræmmerhus” eller rulles sammen til et langt, tragtformet rør. Alligevel fortjener instrumentet at blive vist på et par illustrationer mere, inden vi ser nærmere på de særlige udtaleformer, der fremgår af citaterne ovenfor. Fig. 2 viser en barkskalmeje, som den har set ud på egnen nord for Silkeborg.

Fig. 2. Skalmeje fremstillet af Jens Peter Bang (Dallerup sogn, GjærnH), der også blæser i den. Foto ca. 1970, Musikhistorisk Museum. (Nielsen 1993:39).² Bemærk den relativt store torn, der holder sidste snoning på plads. – Jf. nr. 2 på kort 4.

¹ Subst. *skræbe* kan tilsvarende betegne fx et 2-3 cm langt stykke kornstrå brugt som lyd giver: hvis det klemmes sammen i den ende, der skal blæses i, kan det give en skrattende, fløjtende lyd. Men ordet betegner oftest struben, luftrøret fra en gås; ved slagtning blev den taget ud og kunne i tørret tilstand bruges som en slags instrument til at frembringe pibende, ’skræbende’ lyde.

² Skalmejen betegnes ved figuren også som en *bark-lur*, et instrument, der kendes fra flere lande, bl.a. Norge (Friis 2015:1).

En tilsyneladende længere udgave af instrumentet blev brugt på Christiansfeld-egnen, jf. fig. 3. Jessen havde lært at skære skalmejen som dreng; tilsvarende gælder Bang fra fig. 2. Mundstykket på skalmejen i fig. 3 kaldes en *skræme*, hvilket egentlig er samme ord (blot substantiveret) som verbet *at skræme* (= pibe, skrike med ubehagelig lyd; fra samme rod som engelsk *to scream*).³ Det fremgår, at disse barkskalmejer ikke har meget til fælles med den tidligere omtalte klarinette (hos Johs. V. Jensen og Aakjær); de betegnes da også *oboskalmejer* i officielt regi (Musikmuseets samling, Friis 2015:1).

Fig. 3. Skalmeje fremstillet og anvendt omkring 2005 af Egon Jessen, Frørup sogn, S.-TyrstrupH. For skalmejen hos Jessen opgives længden til 56 cm (med et mundstykke på 4 cm.) (Friis 2006 s. 1). – Den geografiske placering ses som nr. 3 på kort 4 (syd for det skraverede område).

2. Udtaleformer

Nogle af udtaleformerne i afsnit 1 er så afvigende, at de fortjener en nærmere udredning. Ved *skamej* fra Tåning (s. 11) kunne man måske tro, at det udlydende *-l-* i første stavelse blot er faldet bort; men da der foreligger andre former med *-r-* på denne plads (*skar¹mej* og lign., Søvind sogn, VoerH), er det snarere dette *-r-*, der i Tåning er smeltet sammen med vokalen *-a-* foran. Udtalen *skar-* i stedet for *skal-* kan betegnes som en *dissimilation*, dvs. erstatning af en lyd med en anden af samme type, her erstatning af *l* med *r* inden for gruppen af såkaldte

³ Verbet *at skræme* er (eller var) almindeligt brugt i Sønderjylland. Derimod kendes substantivet *en skræme* kun fra Frørup sogn her og fra et andet sogn på samme egn, Sommersted, GramH, hvor det betegner "en Pibe eller Fløjte, som Børn lave af en Pennepose eller en Gaasehals". En pennepose er "røret", "stilken" af en gåsefjer, der kunne bruges som lyd giver ligesom et strå, jf. note 1; også brugen af gåsehals som lydfrembringer er omtalt i note 1.

likvider.⁴ Denne form er videre blevet udviklet til (eller forvekslet med) former med vokalen *æ* som i *skjærmeje* i Randlev-eksemplet s. 11, henholdsvis *skærmæj* i Gangsted sogn, VoerH. Andre steder er vokalen *å* kommet ind: *skårmeje* (der på Skanderborg-egnen betegnede en fløjte af elletræ), *skårmejed* (brugt på Mols om en hyrdedrengs fløjte). Disse udspøringer af førsteleddet skyldes formentlig en slags folkeetymologi: man kendte ikke ordets oprindelse, men har forbundet det med verbet *skære* og afledningen *skår*- hertil, idet man jo dannede disse fløjter og lign. ved at skære i træ eller bark.

Ved udtaleformer som *skremeje* i Adslev sogn og *skramej'* i Tåning sogn (de udhævede citater ovenfor, s. 10-11) må et andet fonetisk træk inddrages, nemlig den såkaldte *metatese*, der består i ombytning af en vokal og lyden *r*. Herved kan førsteleddet *skær*- blive til *skræ*- eller varianten *skre*-; udtalen *skremeje* blev også nævnt fra °Gosmer i HadsH ovenfor. Tilsvarende kan *skar*- i første eksempel blive til *skra*-, en lydudvikling, der også ses i formen *Schrammei* i nynedertysk (jf. note 10).⁵

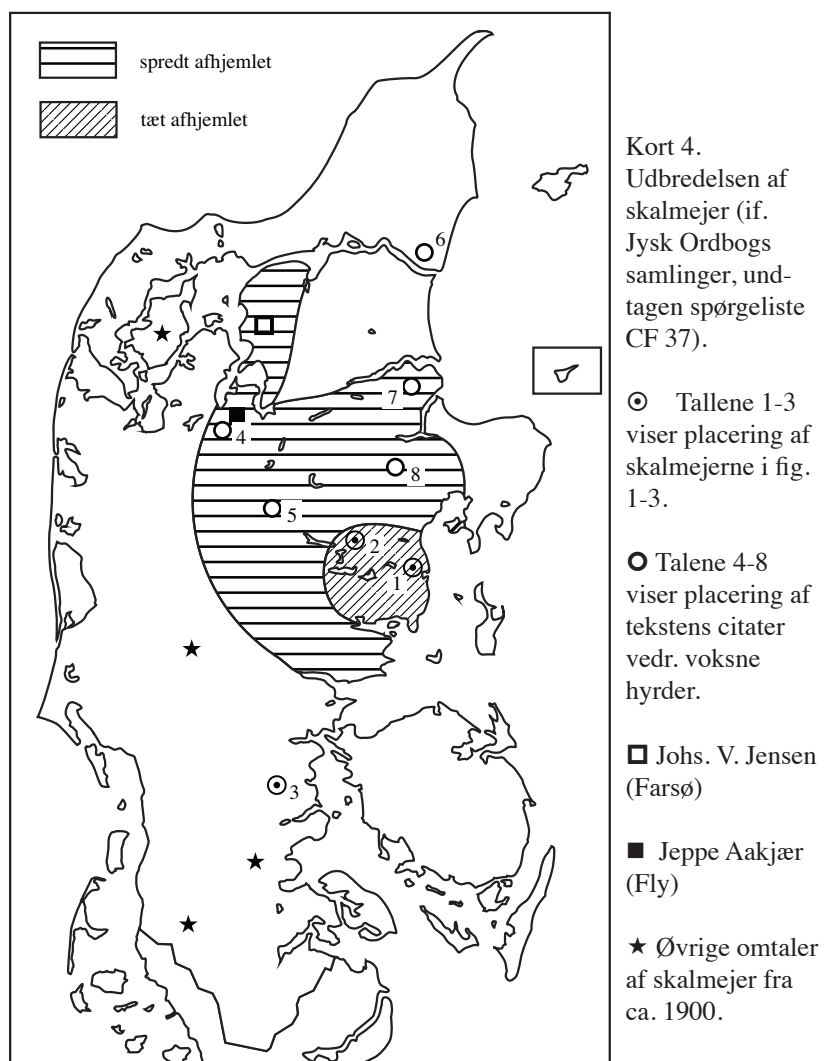
Der er altså inden for et relativt lille område tale om temmelig stor udtalevariation i ordets første led: fra *ska*-, *skar*- over *skær*-, *skjær*-, *skår*- til *skræ*-, *skre*- og *skra*-, alt sammen i Midtøstjylland. Formen *skarmeje* findes dog også længere mod nord, fx i Himmerland.

3. Udbredelse – inkl. byhyrder brug af skalmeje

I nutiden, eller i hvert fald sidste del af 1900-tallet, er ordet skalmeje velkendt i hele Jylland og vel hele landet, formentlig især ud fra Aakjærs ”Jeg bærer med smil min byrde” og til dels Sigfred Pedersens ”Nu lokker atter de lange veje”, jf. Aage Jørgensens artikel. I en af besvarelserne af Jysk Ordbogs spørgeliste CF fra 1979 anføres lydformen *skal¹mæj* med tilføjelsen: ”men det kendes ikke her på egnen” (°Haverslev, ØHanH). Ud fra de øvrige kilder kan skalmeje betegnes

⁴ Af denne type kan nævnes enkelte andre ord, fx udtales *morter* (køkkenredskabet), i nørrejysk oftest *mortel*, *mortels* el.lign. (Arboe 1996). Om forholdet generelt jf. Møller (1927:65).

⁵ Som et andet eksempel på metatese kan nævnes verbet *tærsk*: det udtales *træ-sk*, *tre-sk* og lign. på Djursland og adskilligt af det øvrige Østjylland, jf. Feilberg.3:926 og Kort etc. nr. 89. Det svarer til svensk *tröska*; jf. også tysk *dreschen*, engelsk *thresh*.

som tæt afhjemlet i Midtøstjylland (tættest i den sydlige del), spredt afhjemlet i størstedelen af det øvrige Østjylland og tilgrænsende områder i Vestjylland, desuden foreligger enkelte oplysninger fra Vendsyssel, Mors og Sønderjylland, jf. kort 4.

Det nævnes ofte, at skalmejer skæres og bruges af hyrdedrenge; men enkelte nævner også en mere "officiel" brug, nemlig hos landsbyers voksne hyrder (jf. særskilt markering på kort 4). Således skriver Aakjær i slutningen af 1800-tallet, at man i hver by havde et par hyrder, "i Almindelighed gamle "Stønnisser" der passede alt Kvæg under et". (En stønnis er en lidt påfaldende person, "støder", jf. Feilberg.³ under *stonnis*). De havde "et Horn eller en Skalmeje, hvori de tudede" eller "blæste ud"; så jog man kreaturerne ud af stalden og uden for gården, hvor hyrderne så hentede dem og drev dem ud til det sted, hvor de skulle græsse (Aakjær (1966):121, Fly sogn, FjendsH, nr. 4 på kortet). Tilsvarende omtale gives af byhyrdens brug af skalmeje i Kragelund sogn, HidsH (ved Silkeborg); der tilføjes, at om aftenen "blæste han atter i Skalmejen, og saa kom hver og tog imod sine Kreaturer igen" (Hansen (1936):79, nr. 5 på kortet).⁶ Fra Hov sogn, KærH i det sydøstligste Vendsyssel, fortælles om den sidste byhyrde, at han i 1840-50'erne "marcherede ned gennem Byen, blæsende paa sin Skalmeje (Træhorn), og fra Porte og Døre drev man Kreaturerne ud til ham" (Værnfelt (1946):184, nr. 6 på kortet). På egnen syd for Hadsund (Gjerlev sogn, GjerlevH) blæste *Hjo'ren* (dvs. hyrden) også i en *skal'møj*, når han hentede fårene om morgenen og kom tilbage med dem om aftenen (Bjerregaard (1919):49, nr. 7 på kortet). Syd for Randers (Ørum sogn, GaltenH) drejede det sig omkring 1830-40 ligeledes om pasning af får, og her var "Byens Hyrde ... som Tegn paa sin Værdighed forsynet med en Skalmeje med et paasat Vædderhorn", som han blæste på "om Morgenen gennem Byens Gader" (Levring (1908):98, nr. 8 på kortet); det oplyses ikke, om hyrden evt. også blæste i vædderhornet. Alle skalmejerne her er antagelig af den solide, af træ udskårne type og ikke barkskalmejer, jf. også at de kaldes horn i to af citaterne.

Skalmejer har også været kendt på Fyn, men i mindre omfang. I afsnit 1 blev kort nævnt en optegnelse hos Tang Kristensen; nærmere bestemt er den fra Kværndrup lidt nord for Svendborg og beskriver en barkskalmeje omtrent som beskrevet ovenfor: En barkspiral af

⁶ Aakjærs beretning blev trykt af Tang Kristensen i *Skattegraveren* bd. 5 (1886:189f.), og Hansen (1936) har hentet sin omtale i *Skattegraveren* bd.11 (1889:136).

”omtrent 1 1/2 Tommes Bredde” (dvs. ca. 4 cm) drejes sammen til et ”tragtdannet Rør”; det forsynes med et mundstykke, et barkrør på ca. 5 cm (2 tommer), der i den ene ende skræbes ”så tynd med Kniven, at den ved at blæses giver en brummende Lyd”; hele instrumentet giver en ”dyb, stærk, brummende Tone” (Tang Kristensen 1896:678). Både det tynde rørblad og den dybe, brummende tone medvirker til at placere instrumentet som en oboskalmeje.

4. Lidt om lignende instrumenter

Mens det således også på Fyn har kunnet hedde en *skalmeje*, har lignende instrumenter normalt været kendt under andre navne på Øerne⁷: i sjællandsk vist især mere generelle betegnelser som *fløjte*, *pilefløjte*, i fynsk også *barkfløjte*, alle formentlig om klarinettypen. I østfynsk desuden *barkhorn*, hvor røret er ”dannet af en lang spiralsnoet barkstrimmel” (Ømålsordbogen), altså obotypen. Tilsvarende har sydøstjysk i BjerreH betegnelsen *barkelyd* med udtalen *barki'lyj'*, i Jysk Ordbog defineret som et ”primitivt horninstrument af snoet bark” ud fra oplysningerne hos Jul Nielsen (1966):230. Byhyrder kunne endvidere anvende ”en selvlavet *Brøle* eller *Brumlebasse* bestaaende af et o. 12 Tommer (dvs. ca. 31 cm) langt Horn dannet af opviklet Bark, hvori var sat et Mundstykke (*Skræme*)”, oplyses det hos Grüner-Nielsen (1934):95. Citatet vedrører formentlig ømål, idet Ømålsordbogen både ved *Brøle* og *Brumlebasse* nævner ”skalmeje” som en betydning (Vestfyn og Tåsinge), mens Jysk Ordbog ikke har et subst. *brøle* og ikke en betydning ’horn’ af subst. *brumle-basse*.

5. Andre betydninger af ordet

Skalmeje bruges også stedvis som skældsord om en lang, opløben person, på Aakjærs egn: *skamæj* om en sådan kvinde (°Vroue, FjendsH), på Bjerregaards egn: *Skalmej'* = *Skræp Pige* (Hald sogn, NørhaldH). Endvidere, uden for skalmeje-området på kort 4, to meddelelser fra Thy, med dissimilation: *skarmejj*, om en opskræppende kvinde (Villerslev sogn, HassingH), *skari'mæj'*, om utugtig kvinde (og meddelelsen sætter næsten trumf på: *æ tø't de war dæn gremæst u'ær æ håð høt* = jeg syntes, det var det grimme ord, jeg havde hørt)

⁷ Tak til Asgerd Gudiksen, Ømålsordbogen, for oplysninger herom.

(°Ræhr, HillerslevH). Aage Jørgensen spørger (s. 7), om man i Johs. V. Jensens digt *Ved Frokosten* ”fornemmer, at der knyttes en forbindelse mellem de lette damer og de primitive blæseinstrumenter?” Det synes i hvert fald, som om meddelelsen her gør det (forudsat, at vedkommende erkender ordet som en variant af *skalmeje*). Det kan tilføjes, at også J.P. Jacobsen anslår erotiske overtoner (men på en anden måde) i en scene i romanen *Marie Grubbe* (fra 1878, men om personer i midten af 1600-tallet), nemlig i optrinnet, hvor Marie Grubbe har grebet sin mand, Ulrik Frederik Gyldenløve, i at kurtisere skøgen Karen Fiol: ”her er du den kjælnø Hyrde; har du intet en Skalmeje ogsaa? Har du ingen Skalmeje? ... og en Hyrdestav, Amaryllis? med en Silkesløjfe?” (Jacobsen 1924:185; *intet* = ikke). Dette er dog næppe inspireret af den dialektale brug af *skalmeje* i nordjysk, men af den litterære stil i hyrdedigtning.⁸

Den overførte betydning ’hovedet, skallen’ (jf. slutningen af Aage Jørgensens artikel) har også fundet vej til jysk: en spillemand havde fået ødelagt sin violin af en kokekone ved et gilde og truede hende med *jæn på ’Skalmejen’*, hvis hun ikke betalte (Jæger 1888:30).

6. Etymologi

Ordet *skalmeje* er kommet fra middelnedertysk (jf. også Aage Jørgensen s. 4); det stammer ifølge ODS i sidste instans fra græsk: fra en form *kalamaía* dannet til græsk *kálamos* (= rør).⁹ *Kalamaia*, som ifølge Duden betyder rørfløjte, er så (måske støttet af latin *calamus*) gået ind i oldfransk som *chalemie*, hvorfra vejen ikke synes lang til middelnedertysk *schalmei*.¹⁰ Dog må der ligge en lidt anderledes sideform til grund for nutidsfransk *chaleur*, der bruges om både strå og skalmeje; denne form ligger formentlig også bag engelsk *shawm* (= skalmeje).

Videre bør nævnes, at Duden oversætter det græske *kálamos*

⁸ Omtales nærmere hos Friis 2006:3f.; i den nævnte scene hos Jacobsen ”får instrumentet nærmest fallisk betydning” anføres det s. 4.

⁹ Ordets førsteled har dermed ikke nogen forbindelse til tysk *Schall* (med dobbelt l) med betydningen ”lyd” (fx i *Schallplatte* = grammofoonplade)

¹⁰ I nynedertysk er formen *Schrammei* (Mensing.3:400), dvs. formentlig med både dissimilation og metatase i førsteledet.

ved "(Schilf)rohr", dvs. "siv, tagrør", hvilket leder tanken hen på dansk *kalmus* (med sideform *kalmes*), der netop betyder tagrør, jf. ODS. Dette ord er også velkendt i dialekterne, jf. Ømålsordbogen og den redigerede, men endnu utrykte artikel *kalmus* (med sideform *kalmer*) i Jysk Ordbog.

Endelig skal nævnes, at endnu et dansk ord går tilbage til græsk *kálamos*, nemlig subst. *halm*, jf. ODS. Det lyder måske overraskende, men er egentlig nærliggende, idet tysk *Halm* jo betyder "strå, (rør)", og sproghistorisk er der tale om en velkendt lydudvikling: den såkaldte germanske lydforskydning, her af græsk og latin *k* til germansk *h*: græsk *kálamos* > germansk *halm*; jf. Karker (1996):27, hvor eksemplet er: latin *cornu* > germansk *horn*.

Man kan altså tale om et græsk ords tredobbelte vej ind i dansk/jysk, og det finder jeg er en fin sidegevinst ved denne *skalmeje*-artikel.

Afslutning

Med ovenstående behandling af dialektale former af ordet *skalmeje* er også givet en oversigt over instrumentets udbredelse (jf. fig. 4, s. 15) og dets hovedtyper. De især midtøstjyske barkskalmejer kan indplaceres som en type oboskalmejer over for de mere udbredte klarinetskalmejer, der omtales i Aage Jørgensens artikel, og som jeg derfor ikke er gået nærmere ind på. Som materiale til fremstilling af skalmejerne brugtes oftest pil og pilebark, men også røn, seljepil og enkelte gange hyld. Denne materialhistoriske udredning kan ses som et supplement til den litterære behandling hos Aage Jørgensen foran; læses det sammen med den musikhistoriske tilgang hos Friis (2006, 2015), får man et detaljeret overblik over tidligere tiders brug af skalmejer.

Forkortelser mv.

H = herred

° = "punktoptegnelse", særlig god optegnelse af dialekten i et sogn.

Litteratur

- Arboe, Torben (1996): Mortels, møser og kastrol – nedertysk og fransk i jyske dialekter. *Studier i talesprogsvariation og sprogkontakt*. København: 17-23.
- Bjerregaard, N.P. (1919): *Sæd og Skik i Ommersyssel*. København.
- Duden. *Deutsches Universalwörterbuch*. 3. Auflage. (1996). Mannheim (etc.).
- Feilberg, H.F. (1886-1914): *Ordbog over jyske almuesmål*. 1-4. København.
- Friis, Mogens (2006): Skalmеjen – et folkeinstrument. *CUSTOS – Tidsskrift for tidlig musik*. Årg. 3 nr. 8: 1-6.
- Friis, Mogens (2015, upubl.): Skalmеjen – et folkeinstrument. 2. udg.: 1-10.
- Grüner-Nielsen, H. (1934): Folkemusik i Danmark. *Nordisk kultur*. 25. Stockholm: 81-97.
- Hansen, H.P. (1936): *Skovlovringer*. København.
- Jacobsen, J.P. (1924): *Samlede Værker*. Udg. af Morten Borup. 1. København.
- Jul Nielsen, Bent (1968): *Et Bjerreherredsmål*. København.
- Jysk Ordbog* (2000ff.): www.jyskordbog.dk
- Jæger, Peder (1888): *I Ferien*. Aarhus.
- Karker, Allan (1996): *Politikens Sproghistorie – Udviklingslinjer før nudansk*. København.
- Kort etc. = *Kort over de danske folkemål*. Udg. af Valdemar Bennike og Marius Kristensen. (1898-1912). København.
- Levring, A. (1908): Gamle Landsbyskikke omkring Aarene 1830 og 1840. *Fra Randers Amt*. II. Randers: 95-99.
- Mensing, Otto (1927-1935): *Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch*. 1-5. Neumünster.
- Møller, Christen (1927): *Træk af de romanske Sprogs Indflydelse paa Nygermansk*. I. København.
- Nielsen, Svend (1993): *Dansk folkemusik*. Dansk Folkemindesamling.
- ODS = *Ordbog over det Danske Sprog*. 1-28. (1918-1956). København.
- Skattegraveren*. 1-12. (1884-1889). Udg. af Evald Tang Kristensen. København.
- Sørensen, M. (1949): Hyrdedrengens Tidsfordriv. *Østjydsk Hjemstavn*. 14. Skanderborg: 67-68.
- Tang Kristensen, Evald (1896): *Danske Börnerim, Remser og Lege*. Århus.
- Værnfelt, Kr. (1946): Ved Skov og Strand. *Fra Himmerland og Kjær Herred*. 14. Aalborg: 169-249.
- Ømålsordbogen. En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer*. 1ff. (1992ff). København.
- Aakjær, Jeppe (1966): *Jyske Folkeminder*. Udg. af Bengt Holbek. København.

Kristen Højgaard er 87 år, født og opvokset i Sdr. Borup, Låstrup sogn, har været lærer ved Løgstrup skole – og meddeler til Jysk Ordbog siden 2002.

Kristen Højgaard:

Marke i trøjerne

I di føest atten or å mi løvti fræ 1928 te 1946 bove a po en gor i den sønne diel å Himmerland fo hunne meter fræ Simmeste o. Mi jem wa en jævnstur gor po sån henve 80 tønner land, mæ kreturer, grijs og hejst, men osse fjærkræ, derte kom osse katt o en lænkehund.

Arbejet po goren bløv gjor å mi får o mur, tov kæl o en tjenstpieg, som alminneligvis håd si arbej i æ stovhus, men hun wa osse mej i marken i travel tier.

Po enhvær gor wa dær en jævnli handel mæ gorens dyr. Den handel fandt stæd po stuer o smo markeder i egnens bøjer. Å po mi egn va dæ smo markeder i Ålestrup, Møldrup å Skals. A hovske æ, te får hår handlet po di smo markeder, men vi drenger besøgt hvær or Skalsmarke, forde dær wa gøgl o boder.

I mine første atten leveår fra 1928 til 1946 boede jeg på en gård i Sydhimmerland få hundrede meter fra Simmested å, Mit hjem var en middelstor gård på ca. 80 tønner land, med kreaturer, svin og heste samt fjærkræ, dertil kom katte og en lænkehund.

Arbejdet på gården blev bestridt af min far og mor, to karle og en tjenestepige, som fortrinsvis havde sit arbejde i stuehuset. Men hun var også med i marken i travle perioder.

På enhver gård var der en vis handel med gårdens dyr. Denne handel foregik på store og små markeder i egnens byer. På min egn var der små markeder i Ålestrup, Møldrup og Skals. Jeg husker ikke, at far har handlet på disse små markeder, men vi drenge besøgte hvert år Skalsmarkedet, fordi der var gøgl og boder.

Ve æ sãn besøg, omkring ve 1935, so a få føest gång en tyw, en rejti løwen tyw. De va sãn te tywen håd tãn tow kwier i æ kjar ve Ejstrup. Han trak te marke mæ dem i Skals, hær prøve han å sæel kwierne. Ejeren wa osse po marke o ku keend si kwier. Æ politi bløw kaldt te.

Hvordan sagen endt ve a æ, men vi drenger så in å krowens vinner o so en rejti tyw, dær snakke mæ politie – dawens å egnens begivenhie. Tyww å politi wa nøj en had i bøjern, æ' po lande.

Men udøve di smo markeder wa de stue marke i Viborg, som fandt ste øverst i Grawen po trekantent nejen få Gammelwagt. Hær holdtes hejstmarke. Hejsten stu mæ rumpen ind imuer fortove. Grawen war selfølli spærret. Men mi kuen, føj 1934, måt po sãnne markesdaww følles te skuel. Hun tuer æ' go forbi di hejstrumper po si vej fræ Sjællandsgæd te Øster Skuel o mått følles te skuel å si får.

Marke for kreatuer o bette grijs bløw holdt samm daw po Fællevej. Dær wa flier markesdaw i løwe å oret, men de støest marke wa Towtmarke, som bløw holdt sist i september. Po sannen daw wa dær

Under et sådant besøg ca. 1935, så jeg for første gang en tyv, en rigtig levende tyv. Sagen var den, at tyven havde stjålet to kvier i en eng ved Ejstrup. Han trak til marked med dem i Skals, hvor han forsøgte at sælge kvierne. Ejeren var også på marked og genkendte sine kvier. Politiet blev tilkaldt.

Hvordan sagen endte ved jeg ikke, men vi drenge kikkede ind af kroens vinduer og så en rigtig tyv, der talte med politiet – dagens og egnens begivenhed. Tyve og politi var noget man havde i byerne, ikke på landet.

Men udover de små markeder var der det store marked i Viborg, som fandt sted øverst i Gravene på trekanten neden for Gammelvagt. Her holdtes hestemarkedet. Hestene stod med rumpen ind mod fortovet. Gravene var naturligvis spærret. Men min kone, født 1934, måtte på disse markedsdage følges til skole. Hun ikke turde passere disse hesterumper på sin vej fra Sjællandsgade til Østre skole og måtte følges til skole af sin far.

Marked for kreaturer og smågrise afholdtes samme dag på Fælledvej. Der var flere markedsdage i løbet af året, men det største marked var Toftemarked, som afholdtes sidst i september. På denne dag var der også

osse sirkus å tivoli po Eksercerplassen, som nå æ bøgge te mæ sån nøj som en nøj politistation, Tinghallen å en biograf.

Tovtmarke finder ste enno en lørde å en sönde sidst i september, men no hedde de Viborg heste- og kræmmermarke å er fløtte te Fabriksvej. I daw æ markedet æ kræmmermarked mæ æ par hejst å kan hænn en ged eller næ kaniner.

Po markedsdawnen sto gormanden og kålen tilli op. Man sku vær færði i ställen, inden man tow te marke. Sku man sæl æ dyr, håd man bestelt plas po en lasbil for at fo dyret kjor te markesplassen (en tur på godt 3 mil). Somtie ku man spær peng te bil o sjel træk dyre te Viborg.

Marked i Gravene, Viborg, ca. 1944.

cirkus og tivoli på Eksercerpladsen, som nu er bebygget med blandt andet en ny politistation, Tinghallen og en biograf.

Toftemarked finder stadig sted en lørdag og søndag sidst i september under navnet Viborg heste- og kræmmermarked og er flyttet til Fabriksvej. I dag er markedet et kræmmermarked med et par heste og måske en ged eller nogle kaniner.

På markedsdagen stod gårdmanden og karlene tidlig op. Man skulle være færdig i stalden, inden man tog til marked. Skulle man sælge et dyr, havde man bestilt plads på en lastbil for at få dyret kørt til markedspladsen (en tur på 20 km). Undertiden kunne man spare penge til bil og selv trække dyret til Viborg.

Inden man noe te Viborg blev man jævnli mødt af hejsthandlere, som sto ue ve vejen i håb om at gø en gue handel, da man vist, at de terejsende æ' kent priseren netop den daw. A hår kun sjel opløwe de jen gång. Får såe, inden a trak å mæ plagen (en 2-åri hopp af rasen jydsk), at den æ' sku selles for 1000 kr., "så hvis do møder nowor po vejen, dær spør om prisen, så forlonger do 1350 kr., og do slår æ' å". Plagen bløw solt po marke for 1250 kr.

Fræ 1936 å te 1943 eller 1944 vest vi ålti, når dær kam tyske opkyvere til marked i Viborg. Det betød gue priser på hejst. De tyske opkyvere spurt æ' om fejl ve hejsten, om den wa stadde, løbsk eller æ' ku stå bunden. De wa fejl å sku omtåles ve almindeli handel, men æ' øwerfor tyskeren. Tyskeren gik med tolk ner longs rækken å hejst, peege po en hejst og spurt om prisen. Handlen wa møj kort, å hvis hejsten bløw kjøwt, bløw dær betalt straks, og jen å tyskeren tu en bette saws op å lommen o klippet næ hårstriber væk po hejstens lor. Det gik møj snår, o når han wa færdi, sto dæ æ bogstaw o næ tal po rumpen å hejsten.

Dær bløv æ' drukket likøvn ved handlen med tyskeren. Likøvn wa hels nøj dæ hørt til ve en handel. Når køver å selle va eni om prisen,

Inden man nåede til Viborg, blev man ofte mødt af hestehandlere, som stod ude ved vejen i håb om at gøre en god handel, da man vidste, at de tilrejsende ikke kendte priserne netop denne dag. Jeg har kun selv oplevet det en gang. Far sagde, inden jeg trak af med plagen (en 2-årig hoppe af racen jydsk), at den ikke skulle sælges for 1000 kr., "så hvis du møder nogen på vejen, der spørger om prisen, så forlanger du 1350 kr., og du slår ikke af". Plagen blev solgt på markedet for 1250 kr.

Fra 1936 til 1943 eller 1944 vidste vi altid, når der kom tyske opkøbere til markedet i Viborg. Det betød gode priser på heste. De tyske opkøbere spurgte ikke om fejl ved hesten, om den var stædig (og kunne nægte at trække i forspand), løbsk eller ikke kunne stå bunden. Dette var handelsfejl og skulle omtales ved almindelig handel, men ikke overfor tyskerne. Tyskerne gik med tolk ned langs rækken af heste, pegede på en hest og spurgte om prisen. Handelen var meget kort, og hvis hesten blev købt, blev der betalt straks, og en af tyskerne tog en lille saks op af lommen og klippede nogle hårstriber væk på hestens lår. Det gik meget hurtigt og når han var færdig, stod der tydeligt et bogstav og et tal på rumpen af hesten.

Der blev ikke drukket lidkøb ved handel med tyskerne. Lidkøb var ellers noget, der hørte til ved en handel. Når køber og sælger var enige

gav man håndslag og aftålt steje for likøw. De ku vær Koustrups Hotel, Højskolehjemmet eller Nørgaards Hotel, som åll lo omkring markesplassen. Traktemente ku vær kaffe, kaffepuns å tepuns, øl wa slet æ' så almindeli som i vå dav. De wa sæller dæ betall.

Ve siden å markeren wa dær en diel hejsthndlere og kreaturhandlere som kjo rundt te goeren og opkjovt dyr. Dyren solt di sienhen po markeder eller te en slagter.

Dyrskue 1944

I juni måne 1942 foelt jen å øgen mæ æ hopføl, som fæk navne Sonja. Fåen te fülle wa egnens foreningshingst, som en kres å landmænd håd kjowt for å gø hejstrasen bejer.

Da Sonja va tow or, bløw hun uwalt sammen mæ 39 anner 2-års plaeg te å delta i en awkomstbedømmels å foreningshingsten. Ætte den mønstring bløw de afgjor, om man vil behold ham, eller man vil kyev en nøj hingst. I den bedømmels bløw Sonja nummer eet, å manne å di landmænd, dæ va te stee, såe te får, te han sku ustel Sonja po

om prisen, gav man håndslag og aftalte sted for lidkøb. Det kunne være Koustrups hotel, Højskolehjemmet eller Nørgaards hotel, som alle lå lige omkring markedspladsen. Traktementet kunne være kaffe, kaffepunch eller tepunch, Øl var slet ikke så almindelig som i vore dage. Det var sælger der betalte.

Ved siden af markederne var der en del hestehandlere og kreaturhandlere, som kørte rundt til gårdene og opkøbte dyr. Dyrene solgte de senere på marked eller til en slagter.

Dyrskue 1944

I juni måned folede en af hestene med et hoppeføl, som fik navnet Sonja. Faderen til føllet var egnens foreningshingst, som en kreds af landmænd havde købt for at gøre hesteracen bedre.

Da Sonja var to år, blev hun udvalgt sammen med 39 andre 2-årige plage til at deltage i en afkomstbedømmelse af foreningshingsten. Efter denne mønstring blev det afgjort, om man ville beholde ham, eller man ville købe en ny hingst. I denne bedømmelse blev Sonja nummer ét, og mange af de landmænd, der var til stede, tilskyndede far til at udstille Sonja på sommerens

sommerens dyrskuw i Viborg. Får håd æ' ustelt po skuet før. Han kam hjem å snakke mæ os drenger om de, å vi wa fyr å flamme: de sku prøwes.

Dær wa no næjsten trej måneder te dyrskuwet. Å vi gik i gong mæ å plej å pas henne. Hun bløv næjsten dawle boste å striglet, fæk mank å hæel rej o fik jævnli vaske koder. Hun fæk den bejst føe, vi ku find te hen på goren. Flier gong i uens løv øwe vi i å mønster henne. De vil sejj, te jen å wos holt henne i rewe fræ grimen å løvww ved sien å henne. Vi o hejsten sku løv i trit å i let traw.

Enneli kam så dawen få dyrskue i Viborg. Sonja bløv kjor i lasbil te skue, å mi bror sykle dærop, tidsnok te å wæer dær po dyrskueplassen, før Sonja kam dærte. Ålt gik got, Sonja fæk en føestpræmi mæ 23 point (de høwest hun ku få wa 24 point). Dyrskue waer i tow daww, o manne kam å ruest Sonja, o manne spuer, om hun wa te sal. En landmand fræ Randerskanten ga mæ æ bette kort mæ nawn å telefonnummer. Han såe: "Do ka sæjj te di får, te a vel gi fier tusind få hende. No hår i mi nawn å mi telefonnummer, så ka i jo rinng, hwes hun blywer te sal." Prisen wa næjsten de dovelt å, hwa hun ku kost, hwes hun wa en

dyrskue i Viborg. Far havde aldrig udstillet på skuet før. Han kom hjem og talte med os drenge om det, og vi var fyr og flamme: det skulle prøves.

Der var nu næsten tre måneder til dyrskuwet. Og vi gik i gang med at pleje og passe hende. Hun blev næsten daglig børstet, striglet, fik manke og hale redt og fik jævnlig vasket koder. Hun fik den bedste føde, vi kunne finde til hende på gården. Flere gange i ugens løb øvede vi os i at mønstre hende. Det vil sige, at en af os holdt hende i rebet fra grimen og løb ved siden af hende. Vi og hesten skulle løbe i trit og i et let trav.

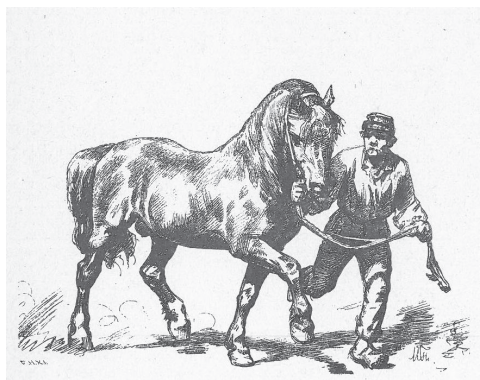
Endelig oprandt dagen for dyrskuwet i Viborg. Sonja blev kørt i lastbil til skuet, og min broder cyklede derop, tidsnok til at han kunne være på dyrskuepladsen, før Sonja ankom.. Alt gik godt: Sonja fik en førstepræmie med 23 point (det højeste, hun kunne få, var 24 point). Dyrskuwet varede i to dage, og mange kom og roste Sonja, og mange spurgte, om hun var til salg. En landmand fra Randers-egnen gav mig et lille kort med navn og telefonnummer. Han sagde: "Du kan sige til din far, at jeg vil give fire tusinde for hende. Nu har I mit navn og telefonnummer, så kan I jo ringe hvis hun bliver til salg". Prisen var næsten det dobbelte af, hvad hun kunne koste, hvis

almindeli handelshejst. Vi bløw enig om, te hun sku wæer awlshopp po goeren, så hun kom hjem i stållen.

Drømm dær æ' bløw te nøjj. Sonja fæk si føest føl som 4-årig. Følle wa døføj. Oret ætte vent vi oss æ føl ijen, men onne føslen døde både Sonja å henne føl.

hun havde været en almindelig handelshest. Vi var enige om, at hun skulle være avlshoppe på gården, så hun kom hjem i stalden.

Drømme. der bristede. Sonja fik sit første føl som firårig. Føllet var dødfødt. Året efter ventede vi igen et føl, men under fødslen døde både Sonja og hendes føl.

Gunnar Knudsen: *Dansk bondeliv i forrige århundrede*: Hingst som prøves. Xylografi 1882. p

Forfatteren er ph.d. i dansk sprog og arbejder som ekstern lektor ved Aarhus Universitet.

Kathrine Thisted Petersen:

Århusiansk sprogbrug anskuet i lyset af den igangværende standardiseringsproces

1. Tidligere beskrivelser af århusiansk

Indtil videre er der kun foretaget få undersøgelser af sprogbrugen i Danmarks næststørste by Århus. En af de første omtaler af en særlig århusiansk sprogbrug findes i skriftet 'De literis libri duo' ('To bøger om bogstaverne') der er skrevet af professor ved Københavns Universitet Jacob Madsen Aarhus i 1586 (undersøgelse i Skautrup 1931). Omkring 300 år senere anvendte Jensen (1898) sproget i Århus som repræsentant for det der dengang blev opfattet som rigsdansk. Systematiske optegnelser af fonetiske, morfologiske, syntaktiske og leksikalske træk finder man imidlertid først i forbindelse med Nielsens (1953) og Jensens (1967) artikler. Mens Nielsen (1953) tager udgangspunkt i de karakteristiske træk omkring nedfældningstidspunktet, giver Jensen (1967) en detaljeret liste over de standardafvigende træk der blev brugt i hendes barndomshjem mellem 1900 og 1910. Nielsen (1998) og Christensen (2012) har senere foretaget henholdsvis en sociolingvistisk og en etnografisk undersøgelse af nogle af disse trækforekomster i en række optagelser fra 1989-1990 resp. 2002-2004. Efterfølgende har Arboe & Hansen (2009) samlet de typiske træk i en artikel om sproget før og nu.

Med henblik på at give en oversigt over de overleverede træk fra de tidligste beskrivelser af Århusproget fra første halvdel af det 20. århundrede præsenteres i nærværende artikel en statistisk undersøgelse af ni indfødte århusianeres sprogbrug. I sammenligning med Christensens (2012) undersøgelse vil udbredelsen og frekvensen af disse træk til sidst blive anskuet i lyset af den igangværende

standardiseringsproces. Det skal fremhæves at det statistiske grundlag ikke er stort nok som udgangspunkt for en sikker vurdering af trækkenes resistens. Imidlertid kan undersøgelsen indicere en aldersbetinget forskel mellem de forskellige træks udbredelse og frekvens. For en mere omfattende og detaljeret analyse af de århusianske informanternes sprogbrug i forhold til deres egen sprogvurdering henvises til Petersen (2013). Mens alle eksemplerne er gengivet med en halvfin IPA-lydskrift i Petersen (2013), anvender nærværende artikel i overensstemmelse med redaktionens krav en grovere Dania-lydskrift. Termen rigsdansk dækker i det følgende over det danske talesprog som ikke er lokalt bundet, og som ifølge Brink & Lund (1975 II:763-769) historisk set er en københavnsk varietet.

2. Undersøgelsens informanter

Som repræsentanter for det nuværende sprog i Århus er ni informanter med fødselsår fra 1943 til 1983 blevet udvalgt. De potentielle informanter blev opsøgt dels gennem et opslag hos busselskabet Aarhus Sporveje, dels gennem forespørgsler hos kolleger, bekendte og allerede interviewede informanter. De udvalgte informanter opfylder alle kriteriet om at være født, opvokset og bosiddende i Århus eller omegn som omfatter postnumrene 8000, 8200-8270, 8361 og 8381. I de fleste tilfælde har informanternes forældre og i mange tilfælde også deres bedsteforældre enten århusiansk eller i bredere forstand østjysk proveniens. Kun to af informanterne (Leif og Jan) skiller sig ud ved ikke at have udelukkende århusianske eller østjyske forældre. Den køns- og socialklassesæssige fordeling er derimod tilfældig. Med udgangspunkt i Gregersens et al. (1991:19-25) tre indikatorer jobkategori, arbejdsmæssig position og uddannelsesniveau kan otte af de i alt syv mænd og to kvinder således placeres inden for arbejderklassen. Kun Ole tilhører middelklassen med sin revisoruddannelse. Om der findes sproglige forskelle informanterne imellem som kan være betinget af deres proveniens eller socialklassesæssige tilhørsforhold, vil ikke blive diskuteret i nærværende artikel.

Nedenfor præsenteres informanterne i aldersmæssig rækkefølge fra den ældste til den yngste person. I samme forbindelse oplyses deres uddannelse, erhverv, socialklasse og familiære baggrund:

- 1) Leif (født 1943): blikkenslager af uddannelse; driftsmester; forældre og bedsteforældre fra København.
- 2) Janne (født 1946): biblioteksassistent; forældre og bedsteforældre fra Århus og Fårup (mellem Randers og Hobro).
- 3) Finn (født 1951): litograf af uddannelse; buschauffør; forældre fra Århus; bedsteforældre fra Thisted og Svendborg.
- 4) Jan (født 1952): smed af uddannelse; direktør; forældre fra Århus og Ålestrup (Nordjylland); bedsteforældre fra Århus, Viborg og Ålestrup.
- 5) Ole (født 1952): revisor af uddannelse; afdelingsleder; forældre fra Århus midtby og Lystrup; bedsteforældre fra Mørke og Stjær.
- 6) Peter (født 1953): Handelshøjskolens Diplomuddannelse; buschauffør; forældre og bedsteforældre fra Århus.
- 7) Lars (født 1962): gymnasie- og handelsskoleeksamen; selvstændig købmand; ophold i Odense og København af i alt 5-6 års varighed; forældre og bedsteforældre fra Århus.
- 8) Bjarne (født 1982): mellemlang (egen betegnelse) uddannelse; sikkerhedsvagt; forældre og bedsteforældre fra Århus.
- 9) Mia (født 1983): ungdomsuddannelse; ekspedient; forældre fra Århus; bedsteforældre af ukendt oprindelse for informanten.

Informanterne kan aldersmæssigt inddeles i tre kategorier som udtryk for tre forskellige generationer. Der er således tale om en ældre generation (Leif, Janne, Finn, Jan, Ole og Peter), en midaldrende generation (Lars) og en yngre generation (Bjarne og Mia).

For at gøre omgivelserne under interviewsituationen så naturlige og trygge som muligt fandt optagelserne for størstedelens vedkommende sted hjemme hos informanterne. Kun Peter blev interviewet på Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning. Da Peters sprogbrug indeholder flere lokale træk end nogen af de øvrige informanter, tyder de akademiske omgivelser imidlertid ikke på

at have påvirket ham. Samtalerne drejede sig i alle tilfælde om informanternes barndomsoplevelser og om forskellige seværdigheder i Århus. Selv om der således blev lagt op til en uformel og afslappet samtale, kan det ikke udelukkes at informanterne er blevet påvirket af interviewsituationen og af deres kendskab til optagelsernes sproglige formål.

3. Informanternes brug af lokale træk

I det følgende vil de lokale træk der af Nielsen (1953) og Jensen (1967) er blevet beskrevet som karakteristiske for byen, kun blive omtalt for så vidt som de anvendes af de medvirkende informanter. Som supplement hertil anvendes Bennike & Kristensen (1898-1912) og Jysk Ordbog. For hvert relevant træk præsenteres en procentstatistik over antallet af forekomster inden for de første 20 minutter af hvert interview.

3.1. Lydsystemet

3.1.1. Vokalkvalitet

Det mest udbredte og højfrekvente træk er den åbne udtale af skriftens *o* foran *r* i ord som *sort* ['sɑ̃ːd], *horn* ['hɑ̃ːn] og *gjorde* ['gjø̃ːɑ̃]. Da trækket formentlig er et yngre århusiansk fænomen der er kommet til byen fra Ning Herred (Nielsen 1953:226), er det fraværende i Jensens (1967) optegnelser fra begyndelsen af det 20. århundrede. Under opslagsordet *historie* i Jysk Ordbog kan man se at den åbne udtale er udbredt i hele Jylland. Med en gennemsnitlig frekvens på 98,8 % (162 ud af 164) kan denne udtalevariant betegnes som højfrekvent blandt alle informanterne i nærværende studie. Pauser angives med #:

Der er udsalg på århusiansk i midtbyen.

- (1) Mia: [ʔde sys jɑ 'e'nli de 'gʝå·å]
det synes jeg egentlig det **gjorde**
- (2) Finn: [jɑ ka 'gɔd 'li' ɔm # de hi'sdå'isgə 'å·hus]
jeg kan godt lide øhm # det **historiske** Århus
- (3) Janne: [jɑ 'hø' en 'liləbro·ɹ sɔm a 'fjå·dn 'å' 'ønrɔ æn 'mɑj]
jeg har en lillebror som er **fjorten** år yngre end mig

Kun to gange afviges der fra den lokale *o*-udtale. Når Ole en enkelt gang udtaler *tror* med et lukket *o*, kan det være kontekstuel betinget. Ved hjælp af en særlig vokalkvalitet og et stærkt tryk sætter han netop dette ord i fokus. Jans lukkede udtale af *port* skyldes formentlig ordets sjældne forekomst i informantens hverdagssprog.

Bortfald af tryksvagt *e* i udlyd er et næsten lige så frekvent træk. Da denne udtale i visse tilfælde også er almindelig i rigsdansk, skelnes der i det følgende mellem to forskellige typer. I det første tilfælde medfører bortfaldet normalt at den foregående lyd forlænges og bliver stavelsesdannende sådan at et ord som *ramme* udtales [ʔrɑmm̩]. Afgørende for at lyden [m] forlænges, er den høje grad af stemthed der også kendetegner lyde som [j w ɔ l n] (Brink & Lund 1974:25-26, 1975 I:206). Schachtenhaufen (2010) har påvist at også grænsen mellem ordets stavelser spiller en vigtig rolle for om det tryksvage *e* bortfalder til fordel for en forlængelse af den foregående lyd. Således bevares det tryksvage *e* normalt i ord som *cykle* og *salme* fordi de foregående lyde [l] og [m] er placeret i begyndelsen af en stavelse (Schachtenhaufen 2010:89). Den anden type af bortfald forekommer når det tryksvage *e* støder op til helt ustemte lyde som [s f d]. I disse tilfælde bortfalder *e* uden at den foregående lyd forlænges sådan som det kan eksemplificeres med *hente* og *kasse* nedenfor:

- (4) Peter: [sɔ ble han sænd 'ne' ɔ 'hænd 'dæn' 'dæ·ɹ kas mæ 'mað j̥]
så blev han sendt ned at **hente** den der **kasse** med mad i

Da bortfald af tryksvagt *e* er normalt i rigsdansk i forbindelse med stemte nabolyde der ikke indleder en ny stavelse (Schachtenhaufen 2010), indgår i nærværende undersøgelse kun ord med enten ustemte nabolyde eller stemte nabolyde i begyndelsen af en stavelse. Trækket

er højkfrekvent blandt både ældre, midaldrende og yngre informanter (1751 ud af 2005 = 87,3 %).

3.1.2. Konsonantkvalitet

Et af de særlig karakteristiske træk i Århus og store dele af Midt-østjylland er udtalen af rigsdansk [ð] som [i] i f.eks. *mad* ['mai] og *kød* ['køi] (Bennike & Kristensen 1898-1912:kort 50; Skautrup 1944:231; Nielsen 1953:226, 1959:80; Jysk Ordbog:K 4.1). Ingen af de medvirkende informanter anvender denne udtalevariant, men i dele af den ældre generation (Leif, Finn, Jan og Peter) forekommer der til gengæld fuldstændigt bortfald af *d* sådan som Jensen (1967:228) og Arboe & Hansen (2009:75) også har beskrevet det:

- (5) Peter: [vi sdo 'ɔb (...) pɑ # 'ed ælɔ 'annd 'ti:spɑn'd]
vi **stod** op (...) på # et eller andet **tidspunkt**

Trækkets gennemsnitlige frekvens ligger på 73,5 % (285 ud af 388).

Et træk der har frekventiel overvægt i den ældre generation, men som dog også anvendes af de midaldrende og yngre informanter, er den hårde udtale af skriftens *-et / -ed*. I stedet for det bløde *d* [ð] anvendes i de øst- og sydjyske dialekter det hårde *d* [d] (Bennike & Kristensen 1898-1912:kort 68). I Østjylland gælder denne udtalevariant både substantivernes bestemthedsendelse i neutrum (Jysk Ordbog:K 7.3), visse pronomener, adjektiver og substantiver som *hvilket* ['velgəd], *fremmed* ['fræmməd] og *måned* ['mɑ:nd] samt de svage verbers endelse i perfektum participium (Jysk Ordbog:K 6.1). En tilsvarende udtale af den svage præteritumsendelse *-ede* findes i både Øst- og Vestjylland (Jensen 1967:232; Jysk Ordbog:K 6.1):

- (6) Peter: [no:n 'gɑnn vɑ vi 'ty:ɔ 'bɔ:ɪn 'sɑmld ,eg ɔ 'sɔ sbelld
nogle gange var vi tyve børn **samlet** ikke og så **spillede**
vi 'foðbɔl']
vi fodbold

- (7) Jan: [mæn sɔ 'li: 'plusli sɔ lɑ:ɔd di de 'ɔm']
men så lige pludselig så **lavede** de det om

I forbindelse med skriftens *-et / -ed* er udtalevarianten $[-əd]$ temmelig frekvent blandt de ældre informanter (345 ud af 459 = 75,2 %). Præteritumsendelsen *-ede* udtales derimod kun i 46,8 % af tilfældene (65 ud af 139) med det hårde *d*. De midaldrende og yngre informanter anvender trækkene lavfrekvent (33 ud af 172 = 19,2 % resp. 2 ud af 39 = 5,1 %).

3.2. Prosodi

3.2.1. Stødforhold

Ifølge Brink & Lund (1975 II:513) kan der i alle danske dialekter med stød forekomme et særligt stød i forbindelse med tryksvage, enklitiske pronomener som følger efter trykstærke præpositioner eller verber på kun én stavelse. Den stødfulde udtale kan opstå hvis der efter vokalen i enten præpositionen eller verbet følger en stemt lyd, enten i ordet selv eller i pronomenet. I sin århusianske families sprog har Jensen (1967:210) også fundet dette træk. Traditionelt set indebærer enklisestødet hiat sådan som det er tilfældet i eksempel (8) hvor pronomenets *d* falder bort sådan at vokalerne i verbet og pronomenet støder sammen:

(8) Peter: [*ja # 'sɔ'n 'vø'əd 'dæn'gəŋ'*]
ja # sådan **var det** dengang

Imidlertid forekommer enklisestød også uden hiat (Brink & Lund 1975 II:511-512):

(9) Bjarne: [*ja # de 'gɔɹ' jə*]
ja # det **gør jeg**

Af nærværende studies informanter anvendes enklisestød sporadisk uafhængigt af alder med en gennemsnitlig frekvens på 38,2 % (21 ud af 55). Da enklisestød med hiat også kan forekomme i rigsdansk foran *den*, *det* og *at*, skelnes der mellem de fællesdanske og de jyske varianter. Ud af de i alt 21 forekomster er 9 (42,9 %) fællesdanske og 12 jyske (57,1%). Et så lille statistisk grundlag kan dog ikke bruges som pejlemærke for trækkets resistens.

Også i andre ord som *gulv* ['gʌlʷ], *lejlighed* ['læj'li,hej'e'] og *mulig* ['mu'li] kan man i Århus høre et særligt stød der skyldes dialektal påvirkning (Jensen 1967:210):

- (10) Jan: [i di 'aŋŋ 'daɾa hɑ de 'væ:ɔd 'sɔ'n 'møjɔd kɑmə'rø'dli
i de unge dage har det været **sådan** meget kammeratligt
vi 'fɛsgəd 'møjɔd 'sɑm'm ɪɔ # ɪɔ # ku 'snɑg ɔm 'al'
vi fiskede meget sammen og # og # kunne snakke om alt
'mu'li]
muligt

Ligesom oprindelsen af disse særlige stød er fællesjysk (Bennike & Kristensen 1989-1912:særkort), er den stødfulde udtale af ord som *gulv*, *lejlighed*, *mulig* og *sådan* i dag udbredt i størstedelen af Jylland (Den Store Danske Udtaleordbog 1991:582, 846, 945, 1351). Fordi adverbiet *sådan* anvendes meget hyppigt og med en stort set konsekvent stødfuld udtale (318 ud af 327 = 97,2 %), opfattes dette ord i sig selv som særlig karakteristisk for byens sprog. I rigsdansk udtales *sådan* enten helt uden stød eller med stød på *n* (Den Store Danske Udtaleordbog 1991:1351; Nielsen 1998:56). Udtalen af de øvrige ord svinger meget på tværs af aldersgrænser (43 ud af 82 = 52,4 %).

Også i forbindelse med visse verber bøjet i præsens og perfektum participium indsætter man i Århus et stød (Jensen 1967:211-212). Dette stød forekommer i større eller mindre omfang i dialekterne i Øst-, Nord- og Sydjylland i f.eks. *kender*, *kalder* og *lavet* (Bennike & Kristensen 1898-1912:kort 75, kort 88):

- (11) Finn: [jɑ ka jo 'gɔd 'li' ad jɑ 'kæn'ɔ dŋ # jɑ 'kæn'ɔ ɸy'n
jeg kan jo godt lide at jeg **kender** den # jeg **kender** byen
,eg]
ik'

- (12) Jan: [vi 'hɑɾɑ 'de vi 'kal'ɔ en 'lilə 'gɑ']
vi havde det vi **kalder** en lille gård

- (13) Finn: [ˈde ˈva jɑ hɑ ˈlawʷpɔ ˌeg]
det er hvad jeg har **lavet** ik'

I statistikken er de forskellige verber i henholdsvis præsens (10 ud af 28 = 35,7 %) og perfektum participium (12 ud af 24 = 50 %) kun medtaget en gang hver uanset hvor mange gange de forekommer. Begge de to stødudtaler ser ud til primært at høre hjemme i den ældre generation, men statistikken er ikke omfangsrig nok som grundlag for en sikker vurdering.

Afvisninger fra den rigsdanske udtale kan man desuden høre i visse substantiver og verbalformer der i både Øst- og Vestjylland er stødløse (Nielsen 1953:226; Ejlskjær 1964:45; Jensen 1967:213-216). Omfattet af denne stødregel er substantiver med oprindeligt korte vokaler som *brev* og *vej* samt infinitivformer af verber som *betale* og *fortælle*. I modsætning til alle jyske dialekter nord for stødgrænsen fik oprindelige tostavellesord i rigsdansk et såkaldt nystød i forbindelse med tilføjelsen af præfikser som *be-* og *for-* i 1400-tallet (Hansen 1943:117-130; Sørensen under udg.). Af eksempel (17) fremgår det at informanterne i nærværende undersøgelse også anvender stødløse præteritumsformer:

- (14) Ole: [ɔ ˈsɔ fløðð jɑ ˈen ˈhæːɹ # pɑ ˈasgʷɑj]
og så flyttede jeg ind her # på Ask**vej**

- (15) Lars: [ˈde dɑ a de ˈfeːð ve ˈåːhus ˈde ˈaɹ de a jo en ˈsmåg ˈbyː]
det der er det fede ved Århus det er det er jo en smuk by

- (16) Jan: [va ˈmeːɔ ka jɑ ˈfɔˈtæll]
hvad mere kan jeg **fortælle**

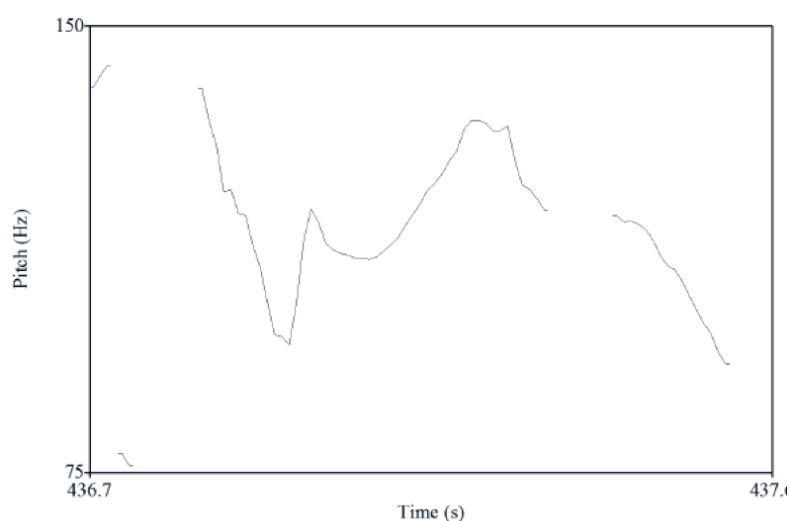
- (17) Janne: [da jɑ ˈsɔːn frɑ ˈfɔːsdɑ ˈklasə beˈgønd ɔ kɔmmɪ ˈjæmː]
da jeg sådan fra første klasse **begyndte** at komme hjem

Med en gennemsnitlig frekvens på 90,7 % er den stødløse udtale højfrekvent blandt alle informanterne (117 ud af 129 = 90,7 %).

3.2.2. Tonemønster

Kyst (2008) har undersøgt det århusianske tonemønster i forskellige typer af trykgrupper. En trykgruppe defineres som forbindelsen mellem

(18) Lars: [...] al - drig gå - et ar - bejds - løs
[lø's]

I perceptionsstudier viser tonemønstret sig netop at være det træk som folk har nemmest ved at genkende når de skal vurdere en stemme som enten jysk eller københavnsk (Kristiansen et al. 2011).

3.3. Morfologi

3.3.1. Adjektiver

Udeblivende bøjning af attributive og prædikative adjektiver i neutrum er udbredt i størstedelen af de jyske dialekter (Bennike & Kristensen 1898-1912:kort 83; Jysk Ordbog:K 7.4):

- (19) Peter: [ˈja.m.hanlɔɔ ɔ # dɑ hanld mæ ˈgɑml ˈjaˈm ɔ
jernhandlere øh # der handlede med **gammelt** jern og
ˈsgrɔd]
skrot

At Retskrivningsordbogen (2012:984-986) angiver valgfrihed mellem en form med og uden *-t* i forbindelse med adjektiver på *-ig* og *-lig* som *grundig* og *utrolig* anvendt som grads-, tids- eller holdningsadverbialer, betyder at sådanne adjektiver også kan forekomme ubøjede i rigsdansk. Kun øvrige adjektiver indgår derfor i statistikken der viser at trækket anvendes i forskellig grad i alle aldersgrupperne med en gennemsnitlig frekvens på 31,2 % (24 ud af 77).

3.3.2. Verber

Som det blev vist i afsnit 3.1.2, har de svagtbøjede verber i perfektum participium endelsen *-et* der i de fleste tilfælde udtales med et hårdt *d* [d] i modsætning til den rigsdanske variant med blødt *d* [ð]. Denne endelse går tilbage til den oprindelige neutrumsform i singularis *-it* / *-et* / *-æt* der i løbet af 1800-tallet og 1900-tallet blev rigsdansk norm for både svage og stærke verber (Brøndum-Nielsen 1973:203-204; Brink & Lund 1975 II:662). I størstedelen af de jyske dialekter er det for de stærke verbers vedkommende derimod den maskuline og feminine singularisform *-in* / *-en* / *-æn* der er overleveret fra gammeldansk (Bennike & Kristensen 1898-1912:kort 84; Skautrup 1944:274; Jensen 1967:235). I dialekterne i omegnen af Århus drejer det sig om verberne *binde*, *blive*, *bringe*, *byde*, *drage*, *drikke*, *drive*, *fare*, *finde*, *fise*, *flyve*,

fornemme, fryse, fyge, give, glide, gnide, gribe, gå, hjælpe, hugge, kløve, knibe, komme, krybe, lyve, løbe, pibe, prikke, ride, rive, skride, skringe, skrive, skære, slibe, slippe, slå, snige, spinde, springe, sprække, stige, stjæle, stryge, stå, svede, svinde, sværge, tage, tie, træde, tvinde, tvinge, tærse, vinde, vride og være (Lyngby 1863:74-87; Kristensen 1942:12-21; Jensen 1956:53-57). Den dialektale bøjningsform på *-en* anvendes kun af de ældre og midaldrende informanter inden for en lille gruppe af verber i form af *blive, finde, komme* og *trække* med en gennemsnitlig frekvens på 20 % (32 ud af 160):

(20) Finn: [man få 'trågŋ 'nåð 'ne' ɔwɔ 'høðd 'på sɔ]
man får **trukket** noget ned over hovedet på sig

(21) Janne: [sɔm aː 'bleːn halfæm's]
som er **blevet** halvfems

Da over halvdelen af de stærke verber i perfektum participium blandt alle informanterne realiseres med den østjyske, hårde udtale af endelsen *-et* ligesom de svage verber (94 ud af 176 = 53,4 %), udgør den rigsdanske udtale med blødt *d* kun 28,4 % af tilfældene (50 ud af 176). I en undersøgelse af stærke verbers perfektum-participium-endelser blandt tre forskellige generationer af informanter fra Odder konkluderer Jensen & Maegaard (2010:42-43, 50) både at forekomsten af *-en*-former falder fra den ældste til den yngste generation, og at frekvensen er højest ved verber med bøjningsbetinget vokalskifte i stammen som i *trække – trukket* og *blive – blevet*. At de to yngste århusianske informanter Bjarne og Mia overhovedet ikke anvender endelsen *-en*, kan derfor sandsynligvis tilskrives en kombination af deres alder og det forhold at kun et resp. to af de relevante verber forekommer i deres sprog.

4. Det århusianske bysprogs forhold til standardiseringsprocessen

På baggrund analysen ovenfor kan man betegne flere af trækkenes frekvens som aldersbetinget på den måde at de ældre informanternes sprogbrug er mest lokalfarvet. Nedenfor fremgår det om et træk anvendes højfrekvent (H = 70 % - 100 %), middelfrekvent (M = 40 % - 60 %) eller lavfrekvent (L = 1 % - 30 %) af de forskellige informanter, eller om det slet ikke forekommer (-):

Informant	Leif	Janne	Finn	Jan	Ole	Peter	Lars	Bjarne	Mia
Træk									
1) Åbent <i>o</i> foran <i>r</i>	H	H	H	H	H	H	H	H	H
2) Bortfald af tryksvagt <i>e</i> i udlyd	H	H	H	H	H	H	H	H	H
3) Bortfald af <i>d</i>	H	–	H	H	–	M-H	–	–	–
4) Hård udtale af <i>d</i> i endelsen <i>-et</i> / <i>-ed</i>	M-H	M-H	H	H	M-H	H	L	L	L
5) Præteritum af svage verber på <i>[-əd]</i>	M	L	M	M-H	L	M-H	L	L	–
6) Enklisestød	M	–	L	M	–	H	L	L-M	0/0
7) Særlige stød	M	H	M	M	M	H	M	L	M-H
8) Stød i <i>sådan</i>	H	H	H	H	H	H	H	H	H
9) Stød i præsens	–	–	H	H	M-H	M	L	L	–
10) Stød i perfektum participium	H	H	H	0/0	0/0	M-H	L-M	–	0/0
11) Stødløse ord	H	H	H	H	H	H	H	H	H
12) Udeblivende bøjning af adjektiver i neutrum	L-M	–	L-M	M	M	M	–	L-M	–
13) Perfektum participium af stærke verber: <i>-en</i>	L-M	L	L-M	L	L	L	L	–	–
<i>-et</i> <i>[-əd]</i>	M	H	L-M	M	M	H	M	H	–
<i>-et</i> <i>[-əd]</i>	L	L	L-M	L	M	–	M	–	H

Tabel 1. Trækkenes frekvens

Selv om der tegner sig et overordnet billede af et stadig mere rigsdansk sprog i Århus, er der en lille gruppe af træk som anvendes højfrekvent af alle de medvirkende informanter. Man kan således med sikkerhed karakterisere den åbne udtale af *o* foran *r*, bortfald af tryksvagt *e* i udlyd, stød i adverbiet *sådan* og udeblivende stød i visse andre ord som resistente træk. Med forbehold for det begrænsede statistikgrundlag kan man sige at dialektudtyndingen ser ud til at fortsætte uhindret ligesom det har været tilfældet siden slutningen af 1800-tallet og med særlig stærk hastighed fra omkring 1960 (Pedersen 2003:22). Selv om de højfrekvente træk ikke er mange, er de til gengæld så udbredte at de også optages af indvandrere som flytter til byen sådan som Christensen (2012: 159-174) har vist det. Disse forhold tyder på at der gælder en temmelig fast regional norm.

Når man taler om en ny igangværende standardiseringsproces, skyldes det at det rigsdanske udgangspunkt har flyttet sig fra konservativt københavnsk (tidligere kaldet højkøbenhavnsk) til moderne københavnsk (tidligere kaldet lavkøbenhavnsk) (Pedersen 2009:59). Som Mattheier (1997:7) og Pedersen (2009:58) forklarer, etableredes de fleste standardtalesprog i Europa i løbet af 1800-tallet og 1900-tallet med udgangspunkt i en nationalt orienteret elites sprogbrug. En efterfølgende generel tendens til et mere moderne og mindre konservativt normideal har i nyere tid igangsat forskellige restandardiseringsprocesser. I Danmark menes standardiseringens ideologiske udgangspunkt at have flyttet sig fra uddannelsesinstitutionerne til de moderne medier som i høj grad inddrager unges sprogbrug (Pedersen 2009:59; Grondelaers & Kristiansen 2013:26-27). Sprogudviklingen i Danmark er således stadig styret af et fælles normideal, men i modsætning til tidligere er idealet formet af en antiautoritær og inkluderende tankegang. Man kunne derfor forestille sig at de overleverede århusianske træk efterhånden godt kan accepteres som en del af det nye normideal, og at de på den måde kan fortsætte som regionale varianter i fremtidens Århusprog.

Litteratur

- Arboe, Torben & Inger Schoonderbeek Hansen (2009): Århusiansk – byens sprog før og nu. i: Simon Borchmann, Stefan Iversen, Mette Kunøe & Per Stounbjerg (udg.) *Århushistorier. Fra bjerget til byen* 4. Århus: Aarhus Universitetsforlag. 71-85.
- Bennike, Valdemar & Marius Kristensen (1898-1912): *Kort over de danske folkemål med forklaringer*. København: Gyldendalske Boghandel & Nordisk Forlag.
- Brink, Lars & Jørn Lund (1974): *Udtaleforskelle i Danmark. Aldersbestemte – geografiske – sociale*. København: Gjellerup.
- Brink, Lars & Jørn Lund (1975): *Dansk Rigsmål. Lydudviklingen siden 1840 med særligt henblik på sociolekterne i København I-II*. København: Akademisk Forlag & Gyldendal.
- Brøndum-Nielsen, Johannes (1973): *Gammeldansk Grammatik VIII. Verber III. Konjugationsformernes Udvikling*. København: Akademisk Forlag.
- Christensen, Mette Vedsgaard (2012): 8220, 8210. *Sproglig variation blandt unge i multietniske områder i Aarhus*. Ph.d.-afhandling. Aarhus Universitet.
- Den Store Danske Udtaleordbog* 1991 = Brink, Lars, Jørn Lund, Steffen Heger & Jens Normann Jørgensen (1991): *Den Store Danske Udtaleordbog*. København: Munksgaard.
- Ejskjær, Inger (1964): Regionalsprog og lokalt vestjysk regionaldansk. i: *Danske Folkemaal* 18, tillæg. 7-50.
- Gregersen, Frans, Jon Albris & Inge Lise Pedersen (1991): Data and Design of the Copenhagen Study. i: Frans Gregersen & Inge Lise Pedersen (eds.): *The Copenhagen Study in Urban Sociolinguistics*. København: C.A. Reitzel. 5-43.
- Grondelaers, Stefan & Tore Kristiansen (2013): On the need to access deep evaluations when searching for the motor of standard language change. i: Tore Kristiansen & Stefan Grondelaers (eds.): *Language (De)-standardisation in Late Modern Europe: Experimental Studies*. Oslo: Novus. 9-52.
- Hansen, Aage (1943): *Stødet i dansk*. København: Munksgaard.
- Jensen, Anker (1898): Sproglige forhold i Åby sogn, Århus amt. i: *Dania* 5. 213-231.
- Jensen, Ella (1956): *Houlbjergmålets Bøjningslære*. København: J.H. Schultz.
- Jensen, Ella (1967): Om Sproget i Århus 1900-1910. i: *Dialektstudier* 2. 197-270.
- Jensen, Torben Juel & Marie Maegaard (2010): Hvor er *bleven* blevet af? Præteritum participium af stærke verber i Jylland. i: *Danske Talesprog* 10. 34-56.

- Jysk Ordbog*: www.jyskordbog.dk
- Kristensen, Marius (1942): *Udsagnsordenes bøjning i egnen nord for Århus*. København: J.H. Schultz.
- Kristiansen, Tore, Marie Maegaard & Nicolai Pharao (2011): Det er intonationen, vi hører det på: Perceptionsstudier i genkendelse af moderne dansk med henholdsvis jysk og københavnsk aksang. i: Torben Arboe & Inger Schoonderbeek Hansen (udg.): *JYSK, ØMÅL, RIGSDANSK mv. Studier i dansk sprog med sideblik til nordisk og tysk. Festskrift til Viggo Sørensen og Ove Rasmussen udgivet på Viggo Sørensens 70-års dag den 25. februar 2011*. Århus: Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Nordisk Institut, Aarhus Universitet. 207-224.
- Kyst, Bodil (2008): Trykgruppens toner i århusiansk regiolekt. i: *Danske talesprog* 9. 1-64.
- Lyngby, K. J. (1863): *Udsagnsordenes bøjning i jyske lov og i den jyske sprogart*. København: F.H. Eibe.
- Mattheier, Klaus J. (1997): Über Destandardisierung, Umstandardisierung und Standardisierung in modernen europäischen Standardsprachen. i: Klaus J. Mattheier & Edgar Radtke (Hrsgg.): *Standardisierung und Destandardisierung europäischer Nationalsprachen*. Frankfurt am Main u.a.: Peter Lang. 1-9.
- Nielsen, Bent Jul (1998): Talesprogsvariationen i Århus – en sociolingvistisk redegørelse og en sammenligning med sproget i Odder. i: *Danske folkemål* 40. 51-78.
- Nielsen, Niels Åge (1953): Dialekt, jargon og vulgærprog i Århus. i: Vagn Dybdahl, Bernhard Jensen & Emanuel Sejr (udg.): *Seksten Århusrids. Tilegnede Svend Unmack Larsen 23. september 1953*. Århus: Universitetsforlaget i Aarhus. 225-240.
- Nielsen, Niels Åge (1959): *De jyske Dialekter*. København: Gyldendal.
- Pedersen, Inge Lise (2003): Traditional dialects of Danish and the de-dialectalization 1900-2000. i: *International Journal of the Sociology of Language* 159. 9-28.
- Pedersen, Inge Lise (2009): The social embedding of standard ideology through four hundred years of standardisation. i: Marie Maegaard, Frans Gregersen, Pia Quist & J. Normann Jørgensen (eds.): *Language attitudes, standardization and language change – perspectives on themes raised by Tore Kristiansen on the occasion of his 60th birthday*. Oslo: Novus. 51-68.
- Petersen, Kathrine Thisted (2013): Lokalt regionalsprog eller regionalt rigssprog? - en undersøgelse af Århusdansk. i: *Nydanske Sprogstudier* 45. 9-47.

- Retskrivningsordbogen* 2012 = Jervelund, Anita Ågerup, Jørgen Schack, Jørgen Nørby Jensen & Margrethe Heidemann Andersen (2012): *Retskrivningsordbogen*. 4. udgave. København: Alinea.
- Schachtenhaufen, Ruben (2010): Schwa-assimilation og stavelsesgrænser. i: *Nydanske Sprogstudier* 39. 64-93.
- Skautrup, Peter (1931): Jacob Madsens dansk. i: Christen Møller & Peter Skautrup (udg.): *Jacobi Matthie Arhusiensis. De literis libri duo* II. (*Acta Jutlandica* III,1). 67-98.
- Skautrup, Peter (1944): *Det danske Sprogs Historie* I. *Fra guldhornene til Jyske lov*. København: Gyldendalske Boghandel og Nordisk Forlag.
- Sørensen, Viggo (under udg.): Lyd og prosodi i de klassiske danske dialekter. i: Ebba Hjort, Henrik Galberg Jacobsen & Bent Jørgensen (udg.): *Dansk Sproghistorie*.

Fra arkiverne:

Vi får hvert år mange forespørgsler om jysk. En af de mere specielle kom i maj måned fra Canada:

"Our Great Uncle, Peder Paulsen, studied and collected information about the dialects of Jutland (Jylland) in the 1950's. He collected for the area of Vedsted, where he lived. Apparently his study of the local dialect was important information at the time and sent to the Institute for Jysk Language and Cultural Research at Aarhus University.

In the late 1950's he made a booklet, called Hafte, of all his notes. This booklet was sent to Aarhus University but later returned to his family, with a letter of gratitude and thanks for his work. I believe the University copied it for their records.

The reason I am emailing, is that I am writing a Family Journal of my Mom's life in Denmark, before we emigrated to Canada in 1957. We live in Calgary, Alberta, Canada. My Mom's Uncle, Peder Paulsen, is part of the Journal and I wondered if there is any more information you can provide us on his work. – The family is very interested.

Birthe and Gary Parker, Calgary, Alberta, Canada"

Vi fandt hurtigt frem til oplysninger om Peder Paulsen, som i perioden 1957-1960 sendte os sedler med slesvigske dialektord og deres brug, ca. 3000 i alt, hvilket gør ham til en af vore vigtige kilder. Men ud over sedlerne sendte han også "En sandfærre Historre, fåtåeld a min Moe". Den trak vi nu frem fra arkivet og sendte en kopi til Canada – med oversættelse til engelsk (så godt som vi formåede det). Den gjorde lykke – og vil måske også interessere vores læsere?

Den første af 4 håndskrevne sider fra P.L. Paulsen:

En santskone Historie, påtælt a min Moe
 Modtaget 7/7-60. TX 3046,2

Min Fae, Simon Christian Paiksen, blev
 født den 4. Maj 1843, i Skovby, Vestre Sogn,
 Haderslev Amt. Han mødte de Persier i
 63, a blev town de Aragon, men hans
 Moe, Ann Paik, som hun blev kaldt,
 villt idt ha de han skilte sig, hun
 anet wist, de se hin villt komer, a
 dæfå kaej hun stræft norwe Nalere
 sammel i et Høerskamt. En skjønne
 kan drøve min Fae, sammel med Nis
 Falleren fra Rinduk (de wa town de Træn,
 Konstabel) de Gjæfkenham, a liggj de,
 hver især, en Stillingssamt - en
 æstangket Oudeaffesie. De kast den we
 200 gammel Nalere, men sa wa di
 a fa æstetaw, fri fa ælt Soltadefjen,
 mest - de Lænte a de Wands - i kri
 a i Fret - som de staj i a Papieren
 a dæfå kan di, de idt mæ i a kri i
 64, men a Lyr wa bjørret, a de wa
 a hening mæ et.

fort.

P.L. Paulsen: En sandfærre Historre, fåtåeld a min Moe.

Min Fae, Simon Christian Paulsen, bløw føjd den 4. Maj 1843 i Skovby, Vedsted Sogn, Haderlsev Amt. Han mødd te Session i 63, å bløw town te Dragon, men hans Moe, Ann Pauls, som hun bløw koldt, willd idt ha' te han sku' wæ' Soldat, hun aned wist, te æ Kri' willd komm, å dæefå' haej hun skraft nowwe Dålere sammel i edd Hoesskawd. En skjønne Daw drow min Fae, sammel mæ Nis Fallesen fra Rudbæk (dæ wa town te Trankonstabel) te Kjøffenhavn, å lejjet dæe, hver især, en Stillingsmand – en aedangket Ondeoffesee. De kost dem wæ' 200 gammel Dålere, men så wa di å få æddedaws "fri få old Soldadetjennest – te Lands å te Wands – i Kri' å i Fred" – som dæ stāj i æ Papiere – å dæefå kom di to idt mæ i æ Kri i 64, men æ Lyw wa bjerret, å de wa æ Mening mæ edd.

Min Moe fåtåeld wirre: Ædde te Døbbel wa folden, den 18. April, kom æ Preussere å æ Østerigere (di spessbennet, som di siest bløw kolldt) ob ægjømmel Slesvig å Jylland, å dæe skuld jo skaffes Kvatee te dem, eddehaend som di kom tefram. I min Faes Hjemmend, en

P.L. Paulsen: En sandfærdig historie, fortalt af min mor.

Min far, Simon Christian Paulsen, blev født den 4. Maj 1843 i Skovby, Vedsted Sogn, Haderslev Amt. Han mødte på session i 63 og blev taget til dragon, men hans mor, Ann Pauls, som hun blev kaldt, ville ikke have, at han skulle være soldat, hun anede vist, at krigen ville komme, og derfor havde hun skrabet nogle dalere sammen i et strømpeskift. En skønne dag drog min far, sammen med Nis Fallesen fra Rudbæk (der var taget til konstabel i forsyningstropperne) til København, og lejede der, hver især, en "stillingsmand" (til erstatning for dem selv) – en afdanket underofficer. Det kostede dem hver 200 gamle dalere, men så var de også for eftertiden "fri for al soldatertjeneste – til lands og til vands – i krig og i fred" – som der stod i papirerne – og derfor kom de to ikke med i krigen i 64, men livet var reddet, og det var meningen med det.

Min mor fortalte videre: Efter at Dybbøl var faldet, den 18. april, kom preusserne og østrigerne (de spidsbenede, som de sidste blev kaldt) op gennem Slesvig og Jylland, og der skulle jo skaffes kvarter til dem, efterhånden som

mirrelstoe Buendgæe dæ lå (å leche enno) medd i Skovby By, wa' dæ jedd Gang indkwatee 100 Preussere. Di kom å æ Løwrde å bløw lechen æ Syndde øwwe. Å æ Syndde Fåmirre hedd di å å spæll "Klap Skank" (Schinkenklappen), te Tissfådrw, natulewis – den kinde old gammel Soldade. Di stæe oldsammel i en Rondkres, å jænn stælle sæ friwille i æ Medd i fåøwwebøjedd Kromstælling, å sa ska jænn a di Omståend slå ham bachi. Næ æ Slaw æ folden, må han res sæ ob å se sæ om, å ska så prøw å gjedd, wenn dæ hæj slawn, å kand han idt de, må han stå krom ægjæn. Han see føst å fræmmest ædde, om han kand opdaw en Bewæchels æbland di Omståend, som jo old stæe mæ æ Hinde i æ Wæe å see uskyldige ue. Han preche så å jænn – gjædde han rechde, bydde han Plass mæ dend dæ ha' slawn.

Min Fae stæjj i æ Stolddøe å så å de hæ' Spæll. Han ærgredd sæ øwwe, wo en Ondeoffesee bløw we å slå, urren å blyw obdawwer, å temæ slow han få højd ob i æ Kryss, så de' hæe gøe undt å dend sælle Kael, dæ alde ku find æ Gjærningsmand; han wa så fæjj å podd sæ bach di ande. Omsie tødd Fae, te no ku han idt wæ' Wirne te de' hæ' længe, å

de kom frem. I min fars hjem, en middelstor bondegård, der lå (og ligger endnu) midt i Skovby by, var der engang indkvarteret 100 preussere. De kom om lørdagen og blev liggende søndagen over. Søndag formiddag fandt de på at spille "klap skanker" (Schinkenklappen), til tidsfordriv naturligvis – det kender alle gamle soldater. De står alle sammen i en rundkreds, og en stiller sig frivilligt i midten i foroverbøjet krumstilling, og så skal en af de omkringstående slå ham bagi. Når slaget er faldet, må han rejse sig op og se sig om, og skal så prøve at gætte, hvem der havde slået, og kan han ikke det, må han stå bøjet igen. Han ser først og fremmest efter, om han kan opdage en bevægelse iblandt de omkringstående, som jo alle står med hænderne i vejret og ser uskyldige ud. Han peger så på én – gætter han rigtigt, bytter han plads med den, der har slået.

Min far stod i stalddøren og så på det her spil. Han ærgrede sig over, hvordan en underofficer blev ved at slå uden at blive opdaget, og tilmed slog han for højt oppe i krydset, så det har gjort ondt på den sølle karl, der aldrig kunne finde gerningsmanden; han var så fej at gemme sig bag de andre. Omsider syntes far, at nu kunne han ikke være vidne til det her længere, og bad om

bojj om han idt ku' få Low te å stå krom. De fæk han Te'ladels te, å så snat han fek æ Lu få æ Hoej, fækk han edd Slaw dæ hæj sæ wasket, å han wa straks klæe øwwe, wenn edd wa. Så mådd æ Ondeoffesee stå strambuks. Da sloww min Fæe! – Å dend Næww foldt som en Hamme. – Æ Ondeoffesee sprang højd i æ Wæe å ga' edd Brål a sæ. Så fåswandd han, å æ Soldade wa glæj, te di bløw fri få ham.

Men æ gudden Kael gek ind te Ann Pauls få å beklaw sæ øwwe hind Søn. Han knabbet æ Bows nee – wiest hind æ Æend å såej: "Sihn si Maddam, mi Mås is gans blaw!"

han ikke kunne få lov til at stå bøjet. Det fik han tilladelse til, og så snart han fik huen for hovedet, fik han et slag, der havde vasket sig, og han var straks klar over, hvem det var. Så måtte underofficeren stå strambuks. Da slog min far! – og den næve faldt som en hammer. – Underofficeren sprang højt i vejret og gav et brøl fra sig. Så forsvandt han, og soldaterne var glade, at de blev fri for ham.

Men den her karl gik ind til Ann Pauls for at beklage sig over hendes søn. Han knappede bukserne ned – viste hende sin ende og sagde: "Se madam, min mås er helt blå!"

Viggo Sørensen:

En mand er en mand, og et ord er et ord!

Set under synsvinklen Jysk Ordbog er dette godt nok en sandhed med modifikationer. Problemerne med at afgrænse mangt et ordbogs-ord (lemma) skrev jeg om i Ord & Sag 33. Vanskeligheden ved at give fyldestgørende betydningsangivelser for personbetegnelser af typen *mand* er emnet for denne artikel.

Allerede ved redaktion af artiklen *dreng* stod det os klart – og det er siden bekræftet ved redaktion af *karl* og *knægt* – at sådanne personbetegnelser normalt har dobbelt funktion; dels betegner de (køns- og aldersbestemte) roller inden for, hvad vi nu vil kalde kernefamilien, dels arbejdsroller inden for datidens familiegårdbrug (med gårdejer, familie og tjenestefolk). Fx betegner *dreng* dels en yngre søn i familien, dels en meget ung medhjælper, der er kommet “ud at tjene” – og noget i samme retning gælder *pige*.

Dobbeltbetydningerne skyldes, at “gårdfamilien” i datidens forståelse var en genspejling af kernefamilien: i hverdagen stod tjenestefolkene over for gårdejeren og hans kone i et afhængigheds- og lydighedsforhold, i bedste fald også et tryghedsforhold, der mindede om deres egne børns forhold til dem. Men de fleste tjenestefolk var jo også børn og unge mennesker, bare fra andre familier, som (når man ikke længere kunne brødføde dem hjemme) måtte ud at tjene “hos fremmede”. Økonomien var stram i datidens børnefamilier; husk på, at en gift kvinde (i husmands- såvel som gårdmandshjem) i sidste halvdel af 1800-tallet normalt fik 6-8 børn (som sagtens kunne spænde over en alderforskel på 15-20 år); en fjerdedel døde så ganske vist undervejs (halvdelen heraf allerede i deres første leveår).¹

I deres tjeneste “ude” fik børnene i hverdagen reelt en “erstatningsfamilie” — hvorfor gårdejeren og hans kone også ofte blev omtalt som *vor far* og *vor mor*², og hvorfor det helt op i nutidigt rigssprog hedder en *madmor*. Somme tider var der næsten bedre plads til én det ny sted: *sidste Vinter hjemme i Slagbænken var nu ... ikke ene Magelighed ... saa var der alligevel bedre Plads bag Anders Forkarls brede Ryg i Søren Vestergaards Karlekammer*.³ Mangen bitte tjenestedreng eller -pige kunne tilmed være så heldig blandt de voksne tjenestefolk at finde en slags erstatnings-storebror eller (navnlig) -storesøster, som kunne trøste, når hverdagen blev for hård: *Saadan en stor Knægt, du græder da vel ikke? nejj, de kunne a da nok vide* (= det kunne jeg da sige mig selv), *du er jo snart en hel Karl!* (jf. om disse personbetegnelser se afsnit 2 hhv. 3).⁴

Jeg vil i det følgende belyse de centrale personbetegnelser inden for de to “familietyper”, men først lige tage udgangspunkt i nogle generelle betegnelser for han- og hunkønnet som sådan. Overalt, hvor der gives eksempler, er kildens tekst og ortografi normaliseret til moderne rigssprog (med ganske let dialektfarve, hvis det drejer sig om en lydskrevet kilde); dette gør læsningen lettere — uden at skade emnet, som jo er af rent leksikalsk karakter. Om mit kildemateriale, se note 5.

1. Mand og kvinde

Det mest fundamentale skel mellem mennesker, legemligt såvel som socialt, er kønnet: hankøn over for hunkøn — i hvert fald så snart vi er over spædbørnsalderen (ca. 0-2 år), og af stigende betydning gennem opvæksten op imod voksenalderen. Sådan forholdt det sig også i det ældre landbosamfund, Jysk Ordbog beskriver — ja, dengang endda i højere grad end nu, idet både arbejdsopgaver og socialt samvær var langt mere særreguleret for de to køn. Det var fx entydigt kvindearbejde at vaske og lave mad, entydigt mandsarbejde at pløje og tærsk; havde man fremmede på besøg, gik mændene efter middag ud og besøgte bedriften, mens kvinderne samledes i storstuen, hvor de besigtigede tøj og linned; mænd røg tobak og forventedes at kunne drikke brændevin, mens kvinder foretrak kaffe og søde sager. Og sådan kunne man blive ved.

Hvis man i første omgang holder sig til voksne mennesker (over konfirmationsalderen), taler vi i dag om *mænd* og *kvinder*. I det jyske landbosamfund hed det normalt *karlfolk* og *kvindfolk* – det var de helt neutrale gloser: *smække i bukserne* (i stedet for gylp), *det havde de fleste karlfolk i Velling i mine drengedage*, *både mænd og karle og drenge*, *også de helt små* (om disse betegnelser se afsnittene 4, 3 og 2)⁶; først i yngre kilder breder betegnelsen *mandfolk* sig (under indflydelse fra rigssproget). Alle de nævnte ord er oprindelig kollektiv-betegnelser (anvendt om flere individer), akkurat som det usammensatte ord *folk* jo stadig er det; i singularis (om den enkelte) brugte man ordene *karlmenneske* (el. blot *karl*) hhv. *kvindemenneske* (stadig i helt neutral betydning). Men *mandfolk*, *karlfolk* og *kvindfolk* fik tidligt også singularis-betydning (brugt om den enkelte mand el. kvinde): *et / en karlfolk*, *kvindfolk*. Til gengæld udvikledes i Syd- og Sønderjylland en ny pluralisform *karlfolker*, *kvindfolker* (om flere af slagsen), jf. kort 1.

Fællesbetegnelsen for *karlfolk* og *kvindfolk* var simpelthen *folk*. Det usammensatte ord *menneske* havde derimod (såvel i sing. som plur.) en højtidelig, dialektfremmed klang. Det samme gælder overordnet *mand* og *kvinde*, medmindre disse ord blev brugt i en mere specificeret betydning (herom i afsnit 4). Dog indgår *mand* også som sidsteled i almindelige betegnelser for arbejdsroller (som *tækkemand*, *handelsmand* mv., modsvarende *bagerkone*, *kagekone* etc.), desuden som erstatning for et forhadet *De* (*med forlov at spørge, hvor er den hér mand (= De) fra?*⁷) og endelig i mange faste vendinger (en besætning bestod af *så og så mange mand*, noget blev fordelt *så og så meget til mands* = pr. mand). Disse sidste “undtagelser” tyder i høj grad på, at *mand* har været den ældre generelle betegnelse for mandfolk som sådan, modsvarende *kone*, og at den mere specificerede betydning af begge disse ord (i afsnit 4) er relativt sent udviklet.⁸

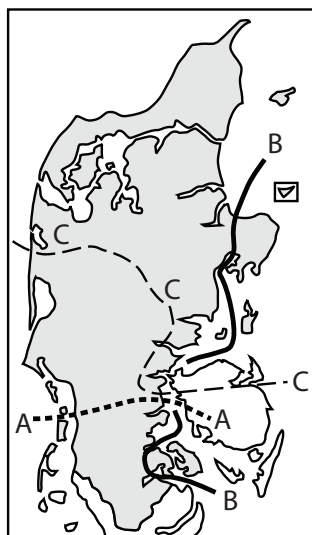
Hvad angår *kvinde*, kendes den gamle enstavelsesform *kvind* over hele Jylland, men kun som en virkelig nedsættende betegnelse (vistnok lånt fra rigssproget): *det er et ondt liv at døje / med en arrig kvind at leve* (dialektalt har dette ordsprog rimet *døww : løww*).⁹

2. Børn

Spædbørn er normalt kun blevet kaldt *en / den bitte* (eller *lille*; med en geografisk fordeling, som ses på kort 1). Var der undtagelsesvis brug for kønsangivelse, stod rigssprogets *dreng* og *pige* til rådighed; disse betegnelser blev brugt i officiel regi (dåb etc.), og de optræder i vandrestof som flg. kendte varsel: *når man i ældre tid slagtede en kalv, og der ventedes småbørn på gården, havde man den skik at kaste den afskårne doglap (= hudfold fra hals ned mod forbenene) mod en port for at se, om det blev en dreng eller pige ... er det en dreng, så stat (= bliv hængende), er det en pige, så drat (= fald til jorden).*¹⁰ Hvis man undtagelsesvis om de helt små brugte den lokale betegnelse for større børn, lød det (i bedste fald) jovialt: *Else (måtte) igen i barselseng; / det blev en tøs denne gang.*¹¹ – *dersom et pattebarn blev uroligt, lød det: “ta en dram, bitte mor (= kære kone), og læg knægten til patten, så skal den sgu nok blive rolig”.*¹² *Søn* og *datter* var både for denne aldersgruppe og senere “fine” og helt dialektfremmede betegnelser.

Fra 3-årsalderen op til konfirmationen gik husets børn i stigende grad til hånde og lærte at kopiere deres kønsspecifikke rollemodeller i tankegang og adfærd. Den almindelige betegnelse var nu for drenge *dreng* (med plur. *drenge / drenge*¹³ / *drenger*¹⁴) eller *knægt* (med plur. *knægte / knægter*¹⁵), for piger *pige* (med plur. *piger*) eller *tøs* (med plur. *tøser*). Hverken *knægt* eller *tøs* havde den nedsættende klang, ordene har i nutidigt rigssprog – medmindre de (overført) blev brugt om unge eller endda voksne mennesker: *når ældre mænd betegnes knægt, er det gerne for at antyde et eller andet ufordelagtigt* (og der henvises til fx *tyveknægt*).¹⁶

Forskellen på de to sæt betegnelser er først og fremmest deres formalitetsgrad. *Knægt* og *tøs* er dagligdags ord, fyldt med nærvær og omsorg: *knægt ... bruges ofte som kammeratlig, fortrolig tiltale til drenge af mænd og karle, især affædre eller voksne brødre: se nu hér, sådan skal det laves.*¹⁷ – *de er så fjantede, de tøser – ja, knægte kan og (= også) være det da!*¹⁸ Derimod var *dreng* og *pige* neutrale alders- og kønsangivelser, fortrinsvis brugt i officiel sammenhæng (fx kirke- og skoleregi): *i skolen dér var det også tit galt; a ville nu helst gå og passe mig selv – eller a holdt mig til pigerne; drengene de var for volds (= voldsomme)*¹⁹ – eller i yngre kilder (under pres fra rigssproget). Når

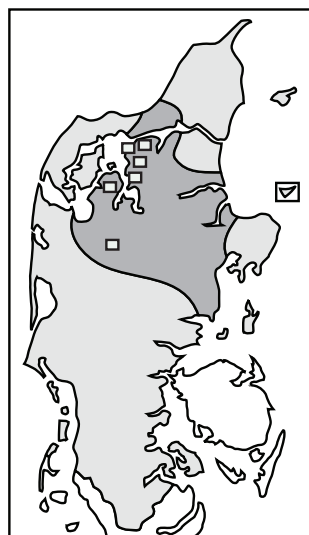

Kort 1

A Omtrentlig nordgrænse for pluralisendelse i *mand-/kvind-folker*

B Øst for denne linje er *dreng* den neutrale betegnelse for en lille el. halvstor dreng (modsat *knægt* vestpå)

C Nord og øst for denne linje er *tøs* en neutral betegnelse for en lille el. halvstor pige

Kort 2

■ *knægte / knægter* bruges om drenge og piger under ét (i en børneflokk, også i skolesammenhæng)

□ en kvinde kan bruge udtrykket *knægt* (i sing.) om sig selv: *da jeg var knægt*, etc.

betegnelsen *pige* alligevel ses noget sjældnere anvendt end *dreng* om børn i denne aldersklasse (så man fx kan tale om *drenge og tøser*), er forklaringen utvivlsomt, at *pige* primært betegner et halvvoksnet pigebarn, i aldersmæssig modsætning til en *tøs* (jf. afsnit 3).²⁰

Endelig er forholdet mellem *dreng* og *knægt*, mellem *pige* og *tøs* også dialektgeografisk betinget. *Dreng* er således næsten eneherkende i de østligste egne af Jylland (dvs. på Djursland, Samsø og Als-Sundeved), jf. kort 1. Dette gælder allerede i ældre kilder, så måske har dette gammelnordiske ord²¹ engang været den almindelige betegnelse i hele Jylland, men er på et tidspunkt (i senmiddelalderen?) blevet trængt af det nedertyske *knægt*²²; i hvert fald har man allerede

1695 på Tårupgård (ved Skive) – foruden en tjenestepige – ansat *en knægt som røgter* (= passer dyrene) og (som) *skal vogte*.²³ Hvad *tøs* angår, er det meget få kilder i Midtvestjylland, Syd- og Sønderjylland (jf. atter kort 1), der bruger ordet om en mindre pige (og i givet fald kun spøgende); hernede er *tøs* et skældsord ligesom i rigssproget, og en mindre pige må omtales som *en bitte / lille pige*.

En ejendommelig midt- og østjysk novation er brugen af (plur.) *knægter* som fællesbetegnelse for mindre (endnu ikke konfirmerede) børn, jf. kort 2. Betegnelsen har været brugt såvel i dagligdagen som i skolesammenhæng: *a kender ikke noget til* (= ved ikke), *om den kone var mor til nogen knægte, enten drenge eller tøser*.²⁴ – *det marked var mest for de gamle og æ knæjt'* (= børnene).²⁵ – *degnen* (= læreren) *kunne ikke styre knægtene* (= skolebørnene).²⁶ Men kun så længe der tænkes på en børneflokk af blandet køn: *hver for sig hedder det altid drengi og tøser*.²⁷ I en lille del af ovennævnte område (nemlig i det nordvestlige Himmerland samt stedvis på Skive- og Holstebro-egnen, se atter kort 2) har ordet *knægt* endda også i singularis kunnet bruges på den måde: *hun var jo ikke uden* (= andet end) *en knægt dengang*.²⁸ Men når to kilder i skolesammenhæng skelner mellem *drenge-* og *pigeknægter*, er det vist en spøg; normalt ville man (som nævnt ovf.) bare sige *drenge* og *piger*.

Man havde naturligvis også særskilte (fortrinsvis sammensatte) betegnelser for større (halvvoksne) børn hhv. mindre børn, især for drengene; fx *størrings-*, *storris-* eller *koltringsknægt* (om en halvvoksen) overfor *stantlings-* eller *stumlingsknægt*, *bæls* (om en yngre). Men i nærværende sammenhæng ville det føre for vidt at komme ind på sådanne betegnelser.

Som nævnt allerede i artiklens start kom de fleste børn – og drengene tidligst – ”ud at tjene” hos fremmede (dog ikke på heltid, for selv datidens mere lempelige skolepligt skulle opfyldes). Flytningen hjemmefra var en økonomisk nødvendighed, men mentes også gavnlig for børnenes opdragelse: *blev en dreng af en eller anden grund holdt tilbage i hjemmet ud over den sædvanlige alder, 8-10 år, var han en "kjælle knæjt"* (= forkælet knægt), og *der blev skoset* (= givet spydigheder) *til forældrene*.²⁹ Også på det ny sted kunne en sådan smådreng el. -pige bare kaldes *knægt* eller *tøs*: *så skulle der en knægt*

med (til at passe på køerne, når de gik løse om efteråret).³⁰ – han havde jo en knægt eller sådan (til medhjælp), (men) han kunne da ikke tærskes, (så) det lignede noget.³¹

Dog foretrak man, når opmærksomheden hvilede på vedkommendes tjenestefunktion, betegnelserne *dreng* og *pige*: (en) *tjenestdreng ... der udfører drengearbejdet (passer køer og kalve og får) kaldes kun æ dreng: vi skal have (ansat) en dreng*, (og det kan godt undtagelsesvis være en søn på gården:) *jeg var dreng hjemme.³²* Det hedder også altid (med en standardformulering) *at tjene for dreng / pige* (dvs. som dreng el. pige, hos nogen), og det hedder overført, *at a vil ik' være dreng for dig* (dvs. lade mig hundse af dig), *te (= at) du ved det!³³*

Modsætningen til gårdens voksne tjenestefolk (og placeringen nederst i gårdens hierarki) kunne let markeres med førsteled, som angav barnets alder (*bælsdreng, lillepige* etc.) eller vedkommendes simple arbejdsopgaver (*hyrredreng, gåsepige* etc.). På mandssiden var sådanne sammensatte betegnelser knap så vigtige, idet der gik et klart skel mellem en *dreng* og så en voksen (el. i hvert fald ældre) *karl* (jf. afsnit 3): *føerkarl* (= stærk, fuldvoksen karl), *andenkarl* og *dreng*; *betegnelsen dreng er nok til at angive, at han passede køer; havde han været med i marken, havde han været tredjekarl.³⁴* Men så snart der var flere tjenestepiger, blev sammensætningerne aktuelle, for her hed både de yngre og de ældre *piger* (jf. atter afsnit 3): *pige ... svarer både til dreng og karl, idet der ikke sættes noget skel mellem den ukonfirmerede ... og den konfirmerede, voksne pige.³⁵*

Kun i det sydvestligste og sydligste Jylland ses det nedertyske *knægt* også stedvis brugt som tjenestebetegnelse: *det er kun en ung knægt (en der lige er konfirmeret) ... (sagt om) tjenestekarl.³⁶* Det kunne skyldes, at det gammelnordiske *dreng* tidligst og grundigst er blevet fortrængt hernede.

3. Unge mennesker

Efter konfirmationen var de unge i fast tjeneste, i reglen hos fremmede (for en aftalt periode og til aftalt løn – pigerne på de ringeste vilkår). De blev opøvet i de (kønsspecifikke) færdigheder, der skulle til, før de engang selv stiftede hjem. Det vil for de unge mænds vedkommende

først og fremmest sige kraftbetonet virksomhed som agerdrift (med pløjning, høslæt, kornhøst), tærskning (af det hjembragte korn) og transport (med håndtering af vogne og trækdyr), men også (om aftenen og i den stille vintertid) tilvirkning af redskaber. De unge piger skulle lære et hav af huslige opgaver (bagning, brygning, malkning, madlavning, strikning – for blot at nævne de vigtigste), men måtte også undertiden gå til hænde udendørs: *gårdens egne folk gravede tørvene: karlene skar tørven, og pigerne skød dem ud, dvs. trillede dem på en trillebør ... til liggepladsen.*³⁷

Som ansat på en gård blev et ungt menneske betegnet som *karl* hhv. *pige*, og når man (på større gårde) havde flere karle og piger, blev de – i et hierarki bestemt af alder, færdigheder mv., og afspejlet i lønnens størrelse – indrangeret som *førstekarl*, *andenkarl*, *youngstekarl* (alternerende med *dreng*, jf. afsnit 2), hhv. *storpige*, *lillepige*, eller hvad det nu lokalt hedder: *ringestpige*, *andenpige*, *modsatte bedstepige*; *ligeledes bedstekarl og andenkarl.*³⁸ Alle længtes opefter i hierarkiet, for (som det hedder med en talemåde): *det er træls at være bæls* (= tjenestedreng), *det er pral at være karl.*³⁹

Det sydslesvigske område (syd for rigsgrænsen) adskiller sig fra ovenstående ved, at karl og pige hernede kunne hedde *svend* hhv. *mø* (med et par gammelnordiske ord for unge ugifte folk): *e mø gik efter e svend ... (ved høstarbejdet).*⁴⁰ At disse betegnelser har rakt betydelig længere mod nord, fremgår af en række syd- og sønderjyske kilder, fortrinsvis fra første halvdel af 1800-tallet: *i Vejle-egnen bruges endnu (ca. 1840) svend om enhver tjenestekarl på landet; "manden og hans svend; han har (holder) to svende".*⁴¹ Ellers er disse gamle betegnelser næsten uddøde, bortset fra at *svend* (med støtte fra rigssproget) har sat sig igennem som navnet på en håndværkers medhjælper (under uddannelse).

Også funktionsbetegnelserne *karl* og *pige* betegner oprindelig blot en ugift, men giftefærdig mand hhv. kvinde. Og denne bredt sociale betydning har de stadig bevaret i jysk – side om side med at betegne tjenestefolk – helt op til starten af 1900-tallet (hvor købstadskulturens betegnelser *ung mand / pige* tog over): *"vor piger" kan være både tjenestepigerne og deres egne piger, tøserne.*⁴² Men somme tider ved man nu godt, hvem det drejede sig om: *når æ mand* (= husbond) *ville holde af* (= i seng med) *hans kone, tænkte han altid på æ pige.*⁴³

Ungdomsårene blev dengang opfattet som en overgangsperiode, det gjaldt om at komme hurtigt og fortjenstfuldt igennem, så man kunne rykke op i endepositionen som selvejere (hvad enten det så var på en gård eller et mere ydmygt “sted”⁴⁴). Som forberedelse hertil var det vigtigere at finde en arbejdsdygtig ægtefælle end at svæve hen i romantiske drømme: *man skal se en pige i æ bagetrug* (i færd med at ælte brød) *og ikke i en dansestue*⁴⁵, for at kunne vurdere hende som kommende kone. Et for tidligt ægteskab, inden begge parter var blevet modne nok, kunne i det hele taget give bagslag: *dreng var han nap* (= kortvarigt), *karl blev han knap* (= nok så hurtigt), *og mand har han aldrig været ... (om) en mand, der blev gift meget ung (og) kom rigtig under pisen ..., en tøffelheld*.⁴⁶

Hvis man ikke (hvad flertallet gjorde) giftede sig først i tyverne, kunne navnet *karl* hhv. *pige* hænge ved langt op i voksenalderen: *han er gårdmand, det vil sige, han er nu karl, for han er ikke gift*.⁴⁷ Man kunne sågar ende som en *gammel karl / pige* (= pebersvend, -mø): *En gammel, træt og falmet pige, / hun kommer her så tit, så tit*.⁴⁸ Når et par ældre kilder⁴⁹ hævder, at en ugift mand uden eget hjem bliver ved at hedde *dreng* op i trediverne, må det nok ses som reminiscens af, at en karl i fortiden bar navnet *dreng* (jf. note 16).

4. Gifte folk

Når unge mennesker giftede sig (med henblik på at stifte familie, evt. allerede med familieførøgelsen i udsigt), trådte de socialt set over en vigtig tærskel. De var nu *mand* og *kone* – ikke bare hinandens, men også af omgivelserne kategoriseret under disse betegnelser, under ét kaldt *unge folk*, jf. JO. 1folk 4.3. Omgangskredsen for *mænd / mænd*⁵⁰ og *koner / kvinder*⁵¹ var ikke længere lokalsamfundets unge mennesker, men landsbyens øvrige gifte folk. Man måtte lægge ungdommens kådhed bag sig, klæde og opføre sig som voksne mennesker – og frem for alt hurtigst muligt “få fod under eget bord”. Hellere hente sin indkomst (helt eller delvis) ved løsarbejde end som gifte folk fortsat at være fast i andres tjeneste.

Det længtes man også selv forfærdeligt efter, eller som det hedder med en talemåde: *æ kat knurrer* (dvs. spinder) *ikke, før den får mus, og en pige ikke, før hun får hus*!⁵² At virkeligheden så ikke altid

levede op til drømmene, er en anden sag: *vi havde gantedes for meget; så tyktes de gamle* (= vores forældre), *vi skulle til hobe* (= giftes); *vi fik et jordløst hus og to goldmalkede køer* (som næsten ikke gav mælk længere); *så sad vi dér og døjede*.⁵³ Havde ægteparret (el. fik man med tiden) behov for og råd til at ansætte tjenestefolk, var parret endelig endt i den position, de havde set frem til i deres ungdom: som *mand* og *kone* i en gård (el. i det mindste på et "sted"). Tjenestefolkene omtalte dem også ofte sådan; når en tjenestepige i Thy fortalte, at *så døde æ mand*⁵⁴, var det hendes husbond, det drejede sig om – sin egen mand ville hun (når hun senere fik en sådan) kalde *min mand*. Og kom der en fremmed for at handle, ville han typisk spørge tjenestefolkene: *er jer mand / manden hjemme?*⁵⁵, mens en tigger nok snarere ville spørge efter *konen / æ kone*.⁵⁶ Betegnelserne *husbond* og *madmor* kunne naturligvis også bruges, men havde en lidt mere formel klang (med ansættelsesforholdet fremhævet): *husbond ... bruges ikke mere, men gav udtryk for større ærbødighed end det nu brugte: manden*.⁵⁷

Under ét var de gårdens / stedets *folk*, jf. JO. ¹folk 4.2 b – lidt forvirrende i betragtning af, at mand og kone omvendt kunne kalde tjenestefolkene *vore folk* (jf. JO. ¹folk 6), og at alle beboere (gårdejerfamilien + tjenestefolk) under ét kunne omtales som gårdens / stedets *folk* (jf. JO. ¹folk 2).

Manden havde det økonomiske ansvar for bedriften og forestod alt, der havde med agerdyrkning og de store husdyr at gøre, men overlod naturligvis meget af det til sine mandlige tjenestefolk – eller til større sønner, hvis han havde sådanne. Visse opgaver var da stærkt personfordelt, idet erfaring, overblik og styrke på hver sin vis spillede en afgørende rolle: *i høsten var der travlt over hele linjen; forkarlen og pigen gik forrest* (som forreste høstkarl og optagerske), *derefter kom andenkarlen og lillepigen, maaske hjulpen af drengen, bagest kom husmanden* (dvs. manden i huset) *og hans kone*.⁵⁸ – *manden målte selv kornet op* (efter tærskning), *drengen holdt sækken ... og karlen bar på loftet*.⁵⁹ Andre opgaver kunne løses mere i flæng: *en mand eller en karl eller en dreng kravlede ind i ovnen* (for at lægge småbrændsel til dens ophedning, forud for bagning).⁶⁰

Konen havde ledelsen af al husholdning og orden på gården (med de kvindelige tjenestefolk og eventuelle døtre som hjælpere):

*var hun en dygtig kone, skulle hun nok få hendes piger lært at spinde; min mor og hendes bedste 2-3 piger spandt, og æ tøse eller æ lille pige haspede eller vandt (= snoede) det spundne garn af rokketenene.*⁶¹ En dygtig kone havde naturligvis også stor indflydelse på mandens beslutninger, men det måtte i et patriarkalsk indrettet samfund ikke være for åbenlyst; så gjorde folk bare nar af dem i det skjulte: *Else mand og Per kone.*⁶² Konens hovedopgave var at begrænse udgifterne, hvor mandens var at maksimere indtægterne (jf. note 5), og det var hendes måde at løse denne opgave på (med forståelig disciplin og påholdenhed eller med ubegribelig kontrol og nærighed), der bestemte gårdens / stedets rygte blandt folk – især blandt egnens tjenestefolk: *Hun kan lære sine piger at sti ... dvs. arbejde rask; siges om en skrap (men stadig acceptabel) husmoder.*⁶³ – *han* (og hér er det dårlige rygte altså smittet af på husbond) *er så fedtet, at han ikke kan unde sine folk føden.*⁶⁴

Mand og *kone* er gammelnordiske ord, men deres oprindelige betydning (= voksen mandsperson hhv. kvinde⁶⁵) er – som det ses – specialiseret i jysk (mht. civilstand, social position og husstand). *Mand* kan ganske vist også (selv i ældre jysk) anvendes som i nutidigt rigssprog, dvs. om en mandsperson, ja endda en person i al almindelighed; men så er det i faste udtryk, talemåder eller andre sammenhænge, hvor modsætningen *mand* : *karl* er irrelevant: *kom nu, alle mand!*⁶⁶ – *det kan der være noget i, som manden sagde, han spyttede i Vesterhavet!*⁶⁷ – *hvor er den mand fra?, kan man spørge den fremmede, så undgår man det lovlig fortrolige “du”, og De bruges ikke.*⁶⁸ Hvad angår rigssprogets *kvinde* (oprindelig en bøjningsform af *kone*), bruges dette lokalt som plur. til *kone* (i dette ords særjyske betydning, jf. note 12), men aldrig i singularis.

Selv når man som *mand* eller *kone* mistede sin ægtefælle, blev man fremdeles omtalt sådan (og socialt behandlet tilsvarende). På et tidspunkt blev det nødvendigt for et gammelt ægtepar eller den overlevende af dem at give gården el. “stedet” videre til næste generation – til gengæld for en aftægtskontrakt, der sikrede den / de gamle ophold og føde livet ud. Så var man endt som *de(n) gamle* i gården, en *gammel mand* eller *kone*, og en aftægtsmand kunne vemodigt se tilbage med ordene: *nej se, mens á var mand (= havde ejendommen)* (da gik det anderledes til).⁶⁹

Rolle og identitet

Jeg har udelukkende haft ældre jyske kilder at trække på. Men de personbetegnelser og det lokalsamfund, de afspejler, vil man uden tvivl genfinde med mindre variationer i hele det gamle Danmark. P.K. Stibolts artikel om bornholmske mandsbetegnelser⁷⁰ tyder i hvert fald på det.

Datidens landbosamfund var, som læseren vil have forstået, meget forskelligt fra det danske samfund, vi nu lever i – og det i enhver henseende: økonomisk, infrastrukturelt, demografisk, sundhedsmæssigt og ikke mindst kulturelt. Viden om, hvad der foregik bare i den anden ende af landet, var ringe; forestillingen om andre måder at leve på, som den nu næres af litteratur, presse mv., var kun svagt ved at indfinde sig. For de allerfleste var livsforløbet i store træk givet på forhånd: en række af roller, der afløste hinanden i takt med, at man blev ældre, og som hver for sig stillede traditionelle og enkle fordringer til én – netop sådanne roller, som er sprogligt indfanget med de ovenfor behandlede personbetegnelser.

Om man personligt “lykkedes”, var først og fremmest et spørgsmål om, hvorvidt man i andres og egne øjne levede op til rolleforventningen; det kunne kræve hårdt slid, men var også sliddet værd, hvis det altså lykkedes at nå dertil. Fint sammenfattet i følgende korte passus: *Og Lille Lars sled og spiste og sov sig frem gennem årene og op gennem graderne: hyrdedreng, knægt, andenkarl.*⁷¹

Litteratur

Alle litteraturhenvisninger er givet i noterne. Hvor muligt har jeg anvendt forkortelserne fra Jysk Ordbogs kildefortegnelse og dialektkort (se opslags-siden i <www.jyskordbog.dk>); ellers har jeg noteret kildens fulde titel eller web-adresse. Ved alle dialektkilder er tilføjet topografisk nummer (efter Åge Skjelborg: Topografisk ordning af Danmarks egne. Kbh. 1967); hvilke sogne eller egne de topografiske numre dækker, kan også slås op på <www.kb.dk/da/nb/fag/dafos/Brug_arkivet/Soeg_i_samlingerne/Bibliotek/Topografinumre/index.html>

Noter

¹ <<http://kvindestemmerodense.dk/kvinder-og-boern>> – ² “Vor mor” i gården var som regel ikke karrig med lidt fødevarer (som naturaliebetaling), når “vor far” kunne slippe lidt billigere (med betaling i kontanter). AarbThisted.1945.257 (top. 1393). – ³ Frifelt&Kragelund.HS.11 (top. 2585). – ⁴ PAlsted.F.2 (top. 2219). – ⁵ Hovedparten af Jysk Ordbogs kilder dækker århundredet ca. 1820–1920. Inden for en så lang periode har både familiestruktur og ansættelsesforhold naturligvis ændret sig en del, og et detaljeret studie af de kilder, jeg har konsulteret, ville utvivlsomt afsløre større eller mindre forskelle i, hvordan de involverede parter har opfattet de ovennævnte begreber kerne- og “erstatningsfamilie”. Når jeg alligevel vover her at “male med den brede pensel”, skyldes det en overbevisning om, at forestillingsmønstre og de dertil knyttede termer er relativt fleksible, så de en tid lang kan inkorporere ændrede realiteter – og dermed fx også opretholde forældede idealer. – ⁶ MVJy (top. 2533). – ⁷ Skautrup.H.II.145 (top. 2481). – ⁸ Inge Lise Pedersen, som venligst har gennemlæst min artikel, henleder min opmærksomhed på Lis Jacobsen: Kvinde og Mand, København 1912. LJ påpeger (s. 40), at de ældste betegnelser for manden i germansk hentyder til hans sociale position som kriger (*wærr*) el. agerdyrker (*bonde*), mens betegnelserne for kvinden (*kwæn*, *kona*) altid går på kønnet. Rester af denne forskel kan meget vel – note 5 taget i betragtning – tænkes afspejlet i personbetegnelser helt op i den tid, jeg beskriver her (ikke mindst hvad angår betegnelsen for unge personer jf. afsnit 3). Om arbejdsfordelingen mellem de to køn henviser ILP i øvrigt til den norske etnolog Liv Emma Thorsens disputats Det fleksible kønn (1989). – ⁹ Djursland (JySaml.3Rk.I.90) (top. 2020). – ¹⁰ Vends (AarbVends.1945.186) (top. 1173). – ¹¹ Frifelt&Kragelund.HS.24 (top. 2697). – ¹² HimmerlKjær.1954.291 (top. 1562). – ¹³ Dominerende form på Skive-Randers-kanten og i det mellemste Østjylland; jf. udtalekortet i <www.jyskordbog.dk>, artiklen *dreng*. – ¹⁴ Dominerende form i Himmerland, Hanherrederne, på Djursland samt i det syd- og sydvestlige Jylland ned til Kongeåen; jf. udtalekortet i <www.jyskordbog.dk>, artiklen *dreng*. – ¹⁵ Dominerende form på Silkeborg-Vejle-kanten, på Samsø og på Als-Sundeved, men også ret udbredt i det øvrige Sønderjylland og i trekanten Viborg-Randers-Århus. – ¹⁶ Århus-egnen (top. 2055). – ¹⁷ Torsted (top. 1355). – ¹⁸ Give (top. 2313). – ¹⁹ Elkjær.JH.6 (top. 2245). – ²⁰ Men dobbeltheden er altid til stede: *pige ... svarer både til dreng og karl, idet der ikke sættes noget skel mellem den ukonfirmerede skolepige og den konfirmerede voksne pige*. Skautrup.H.I.159 (top. 2481). – ²¹ Kendt fra adskillige runesten (alm. i formen *han var en god dreng* el. lign.); dér vist brugt om en ung, ugift mand; og af samme aldersgruppe har formentlig været de *drænge*, som Fanden if. adskillige kilder giver hekse til medhjælp, jf. fx JySaml.3Rk.VI.318. – ²² Mensing.Wb.III.204 (også oprindelig om en ung mand). – ²³ AarbSkive.1924.92. – ²⁴ Randers-egnen (Efterslæt.245). – ²⁵ AarbSkive.1924.129 (top. 1623). – ²⁶ Todbjerg (top. 2049). – ²⁷ MØJy (top. 1813). – ²⁸ Him (Krist.DS.VI².187) (top. 1593). – ²⁹ AarbThisted.1946.348 (top. 1393). – ³⁰ Vodder (top. 3088). – ³¹ Thy (top. 1375). – ³² Torsted (top. 1355). – ³³ Hundslund (top. 2138). – ³⁴ JO. spl. AP 32 (top. 1341). – ³⁵ Skautrup.H.I.159 (top. 2481). – ³⁶ Fjorde (top. 3371). – ³⁷ Houlbjerg (top. 1839). – ³⁸ Tolstrup (top. 1253). – ³⁹ Vends (top. 1253). – ⁴⁰ Als (top. 3246). – ⁴¹ Molb.574 (top. ca. 2300). – ⁴² MØJy

(top. 2144). – ⁴³ Ussing.Erritsø.188 (top. 2353). – ⁴⁴ Den gængse betegnelse for en mindre gård uden meget jordtilligende. – ⁴⁵ °Vodder (top. 3088). – ⁴⁶ Ommers (top. 1839). Andetsteds sagt om en mand, der blev gift, uden at han forinden havde været “kongens karl”, dvs. soldat (og altså fået den oplevelse med). – ⁴⁷ Vends (top. 1253). – ⁴⁸ ABerntsen.M.25 (top. 2292). – ⁴⁹ Fx MylErich.JH.116 (top. 2431). – ⁵⁰ Sidstnævnte plur. anvendes i Vendsyssel og Hanherrederne. – ⁵¹ Sidstnævnte plur. anvendes i Vendsyssel. ⁵² AarbThisted.1948.271 (top. 1338). – ⁵³ AEsp.GG.56 (top. 1203). – ⁵⁴ °Ræhr (top. 1331). – ⁵⁵ Lars.Ordb.170 (top. 1474). – ⁵⁶ I nordvestjysk ville selv ægteparrets egne børn kunne bruge *vore folk* på denne måde (altså = far og mor), jf. JO. ¹folk 4.2 a. – ⁵⁷ °Haverslev (top. 1286). – ⁵⁸ Ussing.Erritsø.33 (top. 2353). – ⁵⁹ Skanderborg-egnen (top. 2224). – ⁶⁰ °Torsted (top. 1355). – ⁶¹ Bjerre (top. 2265). – ⁶² SVJy (top. 2651). – ⁶³ °Hllum (top. 1234). – ⁶⁴ Mors (top. 1443). – ⁶⁵ Jf. fx Fritzner.ONG. II.618. – ⁶⁶ °Darum (F.II.541). – ⁶⁷ °Gosmer (top. 2142). – ⁶⁸ AEsp.VO.III.12 (top. 1173). – ⁶⁹ AEsp.VO.III.12 (top. 1173). – ⁷⁰ DF.III.52-57. – ⁷¹ Frifelt&Kragelund. HS.11 (top. 2585).

Afprøv dit jysk

1. Hvad betegner ordet en *emling*? (a) et eventyr, (b) en svagelig person, (c) en person fra Emmerlev.
2. Hvor i Jylland hedder legen "tag-fat" *pløs*? (a) Vendsyssel, (b) Varde-egnen, (c) Salling.
3. Hvad betyder *til halvs*? (a) halvvejs, (b) i fællesskab, (c) ufuldendt.
4. Hvad betyder det at have *magaj* på noget? (a) håndelag for, (b) voldsom lyst til, (c) forbehold overfor.
5. Hvor kaldes en kolbøtte en *kramskurv*? (a) Randers-egnen, (b) Als, (c) Horsens-egnen.
6. Når man er fingernem, kaldes man *snøttig* el. *snøttelig*. Hvor? (a) Lemvig-egnen, (b) Aalborg-egnen, (c) Tønder-egnen.
7. Hvad er en *regngalle*? (a) en byge med slagregn, (b) en regnbuestump, (c) en fregne.
8. Hvor kaldes en hingst for en *springhest*? (a) i Nordvestjylland, (b) på Djursland, (c) i Sønderjylland.
9. Hvad er en *kumpe*? (a) en melbolle, (b) en klodset fyr, (c) en skurkestreg.
10. Hvor er et høstgilde blevet kaldt *musehøjtid*? (a) i Sønderjylland, (b) i Himmerland, (c) på Randers-egnen.
11. Hvad er en *kløterbøsse*? (a) en rangle (for småbørn), (b) en kirkebøsse (til almisser), (c) en proppistol (som drengelegetøj).
12. Hvilket af følgende kaldeord brugte børn, når de kaldte en gås til fodring? (a) vak-vak, (b) dal-dal, (c) ham-ham.

Svar: 1 (c) – 2 (c) – 3 (b) – 4 (a) – 5 (c) – 6 (a) – 7 (b) – 8 (a) – 9 (a) –
10 (a) – 11 (a) – 12 (b)